

Hitvalló egyház magyar mártírjai II.

Szerkesztette:
Petheő Attila – Tömösközi Ferenc

Hitvalló egyház magyar mártírjai II.

Selye János Egyetem Református Teológiai Kar

Hitvalló egyház magyar mártírjai II.

Szerkesztette / Edited by
Petheő Attila – Tömösközi Ferenc

Komárom, 2023

© Petheő Attila – Tömösközi Ferenc

Lektorálta
Odborný lektor
Pető Bálint, PhD.

Realizované s finančnou podporou Fondu na podporu program
kultúry národnostných menšín 2023 Kultminor

ISBN: 978-80-8122-487-4

Tartalom

BUKOVSZKY LÁSZLÓ Papok, lelkészek a diktatúrák árnyékában.....	7
LÁNYI GÁBOR JÁNOS „Politikailag nem nyílt ellenség, de nem is nyílt barát”	16
FEKETE RAJMUND „A remény apostola” – Mindszenty József.....	28
FRITZ BEKE ÉVA Sedivy László a zsidómentő hitvalló lelkész	38
FILEP TAMÁS GUSZTÁV Egyházi emberek a Gestapo és a nyilasok kezén – „a világ legkülönösebb kálvinista gyülekezete”	54
TÓTH KRISZTINA A 20. századi magyar források a vatikáni levéltárakban.....	68

Papok, lelkészek a diktatúrák árnyékában

Bukovszky László¹

Immár második alkalommal rendezzi meg a Selye János Egyetem Református Teológiai Karának Történeti Tudományok Tanszéke a *Hitvalló egyház magyar mártírjai* c. konferenciát azzal a nem titkolt céllal, hogy párbeszédet folytasson a történelmi egyházaink által elszenvedett diktatúrákról.²

Nagyon fontosnak és dicséretesnek tartom ezt a kezdeményezést, hiszen az elmúlt több, mint egy évszázad, az általam behatárolt földrajzi térben – értem ez alatt a történelmi Magyarországot, majd a romjain létrejött Csehszlovákiát – a történelmi egyházakat számos kihívás és megpróbáltatás elé állította.

A 19. század utolsó éveitől elrugaskodva a 20. század egyháztörténetét számos társadalmi és politikai tényező befolyásolta, és ezek a tényezők az előző időszakhoz képest a történelmi egyházakat új társadalmi státuszba és funkcióba ágyazta be. Úgy gondolom, éppen ezért, az események korszakolása is viszonylag bonyolult ill. több szempont alapján közelíthető meg és – a felvidéki magyar valóság - több helyen eltér az általános magyar egyháztörténet kronológiájától. Arról meg már nem is beszélve, hogy koronként, vagy azon belül az egyes történelmi egyházak szempontjai bizonyos esetekben merőben más árnyalatban jelentek meg ill. mások voltak. Ennek ellenére megpróbálom felvázolni azt a társadalmi, politikai folyamatot, amelyen keresztül eljutunk az előadás címében megadott gondolatfonal végére – hogyan került(ek) az egyház(ak) és azok képviselői a diktatúrák árnyékába.³

Ha diktatúrákról beszélünk, mindannyiunk előtt picit leegyszerűsítve a rövid nyilas-náci uralom, vagy az 1945 után fokozatosan kiépülő és hatalmát bebetonozó kommunista diktatúra/szocialista rendszer jelenik meg. Ha viszont alaposabban tekintünk a lényeg mögé, akkor természetesen ide tartozik az

1 PhDr. Bukovszky László a Szlovák Köztársaság kisebbségi kormánybiztosa, történész-levéltáros.

2 A 2022. október 4-én megrendezett első konferencián elhangzott előadások írott változatát lásd: Pethő Attila – Tömösközi Ferenc (szerk.): *Kik Krisztusban hunytak el, boldogok. Hitvalló egyház magyar mártírjai*. Komárom 2022.

3 Az írásomban elsősorban a katolikus egyházra fókuszálok.

a rövid epizód is az 1918-19-es főhatalomváltás után, amit a Tanácsköztársaság bolsevik egyházellenes terrorja képviselt.⁴ És akkor még nem tettünk említést az izraelita/zsidó vallású hittestvéreink sorfordulóiról és tragédiáiról. A bolsevik és részben a náci/nyilas kereszties egyházelmélet lényege arra épült, hogy a marxista dialektika elvetette a vallás minden formáját mint idealista próbálkozásokat, a történelmi materializmus pedig az egyházakat a szellemi elnyomás eszközeiként aposztrofálta.

Ahhoz, hogy a 20. századi rövid nyilasuralom, de főleg a közel félévszázados kommunista elnyomás folyamataihoz elérjünk és azokat megértsük, szélesebb társadalmi kontextusban kell az egész 20. századi egyháztörténetre tekintelnünk. Így talán árnyaltabbá válik egyházaink, papjaink, lelkészeink próbatétele és egyéni kiállásuk, szenvedéstörténete is.

A „Szent István-i Birodalom” idején a katolikus egyház kilenc évszázadon keresztül élt szoros kapcsolatban a világi hatalommal. Társadalmi megközelítéssel érvényes volt az „Extra ecclesiam non est vita” megállapítás. A 19. század utolsó szakaszában viszont ezt ellensúlyozva, egyre nagyobb teret kapott a vallás és rajta keresztül a történelmi egyházak társadalomra gyakorolt hatásának mérséklése. Az 1894-95-ben elfogadott egyházpolitikai törvények is ennek a folyamatnak volt a része.⁵ Folyamatosan zajlott - és nem csak jelképesen - a trón és az oltár szétválása. A 20. század elejére a katolikus egyház kiszorulóban volt a hagyományos értelemben vett közpolitika az ún. „államegyházi státusz” teréről. Valójában ezt szolgálták az állami és egyházi kompetenciák új rendjének intézményesítése az előbb említett egyházpolitikai törvények alapján. A kortársak közül többen úgy értékelték ezt a folyamatot, hogy az alapján ingatta meg a hazai társadalmi rendet és a trón alapjait. Ha röviden, egy mondatban szeretnénk jellemezni a történeteket: a magyarországi társadalmon belül 1918-ig részben megtörtént az állam és az egyház modern-kori szétválasztása, de ennek ellenére összefonódása továbbra is megmaradt.⁶

4 Lásd pl. Fejérdy András (szerk.): *A Tanácsköztársaság és az egyházak. Egyházpolitika, keresztényüldözés, egyházi útkeresés.* Szent István Társulat, Budapest. 2020.

5 K. Török Mihály Miklós: *A magyar egyházpolitikai harc története. Az 1847–48. pozsonyi országgyűléstől 1895-ig.* Szent István Társulat, Budapest. 1932, 5-8.; Boleratzky Lóránd: *Az egyházpolitikai törvények evangélikus szemszögből nézve.* In: *Iustum Aequum Salutare*, 2008/2. szám. 17–21.

6 Gyarmati György: *Egyház, sok rendszer és a történelmi idő. A 20. századi magyar egyháztörténet nézőpontjából.* In: *Bánkuti Gábor – Gyarmati György (szerk.):*

1918 végén a monarchia bukásával és Csehszlovákia, mint új államalakulat létrejöttével más helyzet állt elő (de nem csak a nemzeti/kisebbségi aspektus szempontjából). Az egyházellenes támadások korszakolását az új államalakulat – Csehszlovákia – közvetlen megalakulása utáni időszakról számítjuk. A Trianon-effektus politika történései természetesen kihatással voltak az egyháztörténetre is.⁷ A masaryki köztársaság alkotmánya ugyan garantálta a vallásszabadságot, de elsősorban a cseh politikai elit a katolikus egyház főpapjaiban a Habsburg uralkodóház alattvalóit és támogatóit látta, de nemcsak azért igyekezett az állam és az egyház összefonódását még lazábbra fogni. A burkolt antiklerikalizmus, vallásellenesség a történelmi országrészekben (Cseh-, Morvaország és Szilézia) és Szlovenszkon etnikai dimenzióval, német- és magyarellenességgel is társult. A magyar katolicizmust – és a református egyházat is – az első súlyos sérelmek a Felvidéken érték. Az ország déli határszakaszának megvonása felülírta több létező katolikus egyházmegye és 3 történelmi református egyházkerületet határait⁸, ami nem csak az egyházi joghatóság érvényesítését, de magának az egyházi szervezet működését is meggyöngítette. A magyarellenesség konkrét formáját igazolja a főpapok és további egyházi személyek (püspökök, szerzetesek, papok, tiszteltesek) hivatalukból való tömeges eltávolítása, állampolgárságuk elismerésének megtagadása és elűzése. Lásd pl. gr. Batthyany Vilmos nyitrai püspök, Radnai Farkas besztercebányai püspök, Báthy László nagyszombati helynök vagy Párvy Sándor szepesi püspök⁹, vagy Révész Kálmán tiszánineni református püspök személyes sorsát.¹⁰ A felsorolt negatív tényezők ellenére a szlovákiai történelmi egyházak – magyar vonatkozásban is – társadalmi és intézményi szinten is képesek voltak építkezni és fejlődni. Erre példa, hogy 1923 nyarán

Csapidában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010. 15–16.

7 Sági György (szerk.): *A magyar katolicizmus és Trianon.* Budapest, 2023.; Zombori István (szerk.): *Trianon és az egyházak.* Budapest, 2022.

8 Somogyi Alfréd: „A babiloni vizek mellől jöttünk, hozzád Istenünk...” A felvidéki reformátusság helyzete az 1918-1923 közötti időszakban. In: Zombori István (szerk.): *Trianon és az egyházak.* Budapest, 2022. 43–44.

9 Gianone András: Az országos katolikus nagygyűlések és Trianon. In: Sági György (szerk.): *A magyar katolicizmus és Trianon.* Budapest, 2023. 31-32.; Beke Margit: Az esztergomi érsekség 1918-1924 között. In: Zombori István (szerk.): *Trianon és az egyházak.* Budapest, 2022. 417.

10 Somogyi: i.m., In: Zombori István (szerk.): i.m. 47–49.

a lévai zsinat kimondta a Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház megalakulását (az állami regisztráció azonban nem történt meg), majd létrejött 1925-ben Losoncon a Theológiai Szeminárium és 1935-ben Komáromban a Református Tanítóképző.¹¹ A katolikus egyház társadalmi szerepéhez kapcsolódóan mindenképpen ki kell emelni, hogy a polgári elvekre épült csehszlovák állam és az egyház viszonyát a Szentszékkal 1927 őszén kötött konkordátum (modus vivendi) határozta meg, ami viszonylag rövid életű volt. Lényege abban állt hogy nem az Apostoli Szentszék, hanem a csehszlovák állam (E. Beneš külügyminiszter) és a csehszlovákiai katolikus egyház viszonyát szabályozta.¹²

Az 1918-19-től terjedő polgári Csehszlovákia korszakát és az első egyházi sérelmek sorozatát az első bécsi döntés zárta le. Az 1938 novemberében végbement területi revízió egyházkormányzati következményei pozitív hatással voltak a húsz évvel azelőtti történésekre.¹³ Megindult a visszarendeződés a trianoni magyar valóság felé egyházi vonalon is. A keresztény egyházak társadalmi befolyása hagyományosan erős volt, ráadásul a Horthy rendszer keresztény-nemzeti kurzusának legitimációját biztosították. Éppen ezért a visszacsatolás után az egyházak társadalmi szerepe megnőtt és merőben más volt, mint 1918 előtt, ill. a „cseh” időkben. Közismert Szekfű Gyula kijelentése, aki az 1919 utáni magyarországi viszonyokat neobarokknak nevezte.¹⁴ Időköz-

11 Lásd: Puntigán József: *A Losonci Teológiai Szeminárium (1925–1939)*. Plectum Kiadó, 2005.; Petheő Attila – Tömösközy Ferenc: Az oktatási rendszer a két világháború közötti időszakban. In: Buza Zsolt – Czike Zsolt – Lévai Attila – Széles Jákob – Tömösközy Ferenc – Petheő Attila (szerk.): *Száz év. A Szlovákiai Református Keresztény Egyház története az önállósulástól napjainkig*. Kulturális és Közművelődési Központ, 2023. 84–86.

12 Lásd: Zubko, Peter (szerk.): *Modus vivendi v historii katolíckej cirkve v Československu*. Sborník z mezinárodni konference. Olomouc, Společnost pro dialog cirkve a státu, 2005.; Švecová, Natálie: *Politické súvislosti snáh o vytvorenie samostatnej rímskokatolíckej cirkve nej provincie na území Slovenska v období 1. ČSR*. Slovenská politologická revue, Číslo 4, ročník IX., 2009. 118–150; Csíky Balázs: *Serédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása*. Budapest, 2018. 194–195.

13 Bukovszky László: A felvidéki katolikusok helyzete 1945-1948 között. In: Pilipkó Erzsébet – Fogl Krisztián Sándor (szerk.): *Hitélet és vallásos kultúra a Kárpát-medencében 11*. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 2021. 123–124.

14 Erdősi Péter: Barokk és neobarokk. Két fogalom kölcsönhatása Magyarországon. In: *Korall* (23), 2003. március, 155–156.

ben kitört második világháború és a katonai összeomlás szélén álló országot 1944 tavaszán megszállták a németek, majd októberben Szálasi nyilas hordája került hatalomra. Először fordult elő az egyház és az állam közti kapcsolatban – leszámítva az itt nem tárgyalt Tanácsköztársaság időszakát –, hogy a nyilas rendszer az egyházak működésének támogatását feltételhez kötötte, és pedig a nemzetiszocialista mozgalom elfogadásához és annak kiszolgálásához. Ezzel párhuzamosan a nyilas hatóságok megkövetelték a papoktól is a hűségesküt a nyilas hatalomra, konkrétan Szálasi Ferenc nemzetvezetőre.¹⁵ A zsidók gettósítása, haláltáborokba való deportálása, majd a nyilas puccsot követő szörnyűségek az egyházak vezetőit történelmi próbatétel elé állították. Közismert tény, hogy a keresztény egyházak többször hangsúlyozták a nyilas hatalom illegitimitását, törvénytelen voltát és számos alkalommal ha nem is központi módon, de egyénileg többen felemelték szavukat a zsidókkal szemben elkövetett szörnyű gaztettek miatt. De sok esetben elkésett és kétségbeesett próbálkozások voltak ezek.¹⁶ Több pap és lelképásztor vállalt aktív ellenállást, de érvényes volt az is, hogy számos egyházi személy lett kiszolgálója a rövid nyilas rendszernek.¹⁷ A nyilasok ideológiai alapon több papot is letartóztattak, bántalmaztak vagy megfélemlítettek, többek között Mindszenty József veszprémi püspököt, Shvoy Lajos székesfehérvári püspököt is. De ott volt közöttük pl. Király József csicsói esperesplébános, volt képviselőházi tag is, akinek kalandos úton sikerült megszöknie a Dachaubába tartó menetből.¹⁸

1945 tavasza meghozta a második világháború befejezését. Az 1945-től terjedő időszakot teljesen beárnyékolta, hogy Kelet-Közép-Európa térsége, közte az 1937-es országhatárok alapján újjáalakuló Csehszlovákia a sztálini szovjet érdekszféra része lett. A berendezkedő csehszlovák népi demokrácia ugyan

15 Balogh Margit: Mindszenty József veszprémi püspök nyilas fogságban. In: Miklós Péter (szerk.): *Újragondolt negyedszázad: Tanulmányok a Horthy-korszakról*. Szeged, 2010. 240.

16 Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919-1945*. Pannonica Kiadó, 1999. 119.

17 Ezzel kapcsolatban lásd pl.: Hetényi Varga Károly: *Pásztor volt vagy béres? A magyar katolikus egyház a Harmadik Birodalom árnyékában*. Szent István Kiadó, Budapest, 2012.

18 Hetényi Varga Károly: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában I*. Lämpás Kiadó, Abaliget, 1992. 138.; Bukovszky László: *A Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség és a Mindszenty-per szlovákiai recepciója*. Nemzeti Emlékezet Intézete – Fórum Kisebbségkutató Intézet, Budapest – Somorja, 2016. 50.

garantálta a szabad vallásgyakorlatot, de nyíltan elkötelezte magát a materialista világnézet és az ateizmus mellett. Nagyon bizalmatlan volt a történelmi egyházakkal szemben és fenntartásokkal tekintett azok társadalmi szerepére, a tulajdonukban lévő ingó és ingatlan vagyoni, átfogó oktatási és szociális intézményrendszereire, és nem utolsósorban azok vezetőire, püspökeire. A hazai kommunista elit a szovjet szférába tartozó országokhoz hasonló módon igyekezett visszaszorítani és ellenőrzése alá vonni az egyházakat.¹⁹ Ezt a folyamatot fokozatosan, lépésről lépésre hajtotta végre 1945-től, majd az 1948 februári kormánypuccs után teljes nyíltsággal. A kommunisták politikai térnyerése sosem látott, az előző időszakokhoz képest merőben más társadalmi helyzetet hozott a történelmi egyházak számára. Az államszocializmus a vallást és az egyházat idejérműltnek, megszüntetendőnek, sőt megsemmisítendőnek tekintette.²⁰ Nagyfokú társadalmi beágyazottsága miatt lett a rendszer első számú ellensége, éppen ezért az összes létező hatalmi rendszerét bevetette ellene. A marxista ateista ideológia szemlélete alapján minden vallási jelenséget a „bukott világ tudatának” minősített, amit felszámolásra határozott meg. Ehhez társult az a tény, hogy 1945 után a szlovák katolikus klérusnak meg kellett küzdenie pl. a nációkkal való kollaboráció kollektív vádjával is. A magyar többségű déli országrésznek volt egy másik specifikuma, hiszen a széles társadalmi átmenetre kihatott a nemzetiségi és gazdasági kirekesztés, mely a kollektív bűnösség alapján ragadt a szlovákiai magyarságra.²¹ A csehszlovák hatóságok 1945-ben több egyházi méltóságot – pl. Madarász István kassai püspököt - több tucat katolikus papot, református és evangélikus tiszteletest utasított ki az országból, vagy kényszerített annak elhagyására.²² Az egyház és hívei 1945-től addig nem tapasztalt, kíméletlen hatalmi erőszaknak voltak kitéve. A világnézeti egység megteremtésének a célja vezette a kommunista pártot az egyeduralom megvalósítása irányába. Ehhez szolgált

19 Gárdonyi Máté: Túlélés – együttműködés – ellenállás. A katolikus egyház stratégiái a „népi demokráciában”. In: Bánkúti Gábor – Gyarmati György (szerk.): i.m. 31–42., Petranský, Ivan. A.: Cirkvná politika na Slovensku v rokoch 1945-1948. In: Kocsis András (szerk.): *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után*. Budapest, 2008, 42-43.

20 Gyarmati György: i.m., In: Bánkúti Gábor – Gyarmati György (szerk.): i.m. 27.

21 Bukovszky László: i.m., In: Pilipkó Erzsébet – Fogl Krisztián Sándor (szerk.): i.m. 126–127.

22 Bukovszky László: i.m. (2016), 126-127.

a társadalom totális ellenőrzése és alávetése a marxista ideológiának. A hazai társadalom erőszakos átalakítása több lépésben valósult meg és ment végbe az egyházak gazdasági, politikai, oktatási, egyszóval társadalmi befolyásának a megtörése, a Szentszékkal fennálló kapcsolat megszakítása, mondván Róma a rendszer egyik legnagyobb külföldi ellenséges központja. Sőt állami fennhatóság alá vonták a papok, lelkészek anyagi ellátásának biztosítását. Ez lehetőséget adott arra, hogy akár azok működési engedélyezését is bevonhatta. Paradox módon, ezzel az állam nagyobb befolyást biztosított a papok, lelkészek irányába, mint amilyenell az egyházi főhatóság bírt.²³

1945 után az előző idézett történelmi korokhoz képes teljesen új helyzet állt elő az állam és az egyházak viszonyában. Míg a 19. század utolsó éveiben beindult az egyház és az állam szétválasztása, a Csehszlovák köztársaság idején a katolikus (de nemcsak azt) egyházat a masaryki demokrácia finoman fogalmazva is a presztízsvesztés szélére sodorta és mindent elkövetett a katolikus egyház társadalmi meggyengítésére. 1945 után viszont a kommunisták rájöttek, hogy ezt a folyamatot nem az állam és az egyház, hanem az egyház és a társadalom szétválasztásával lehet csúcsra járatni, hiszen az egyház, működését tekintve csakis társadalmi kontextusban nyeri el értelmét. Ennek logikáját követve az egyházat uralni igyekvő hatalmi törekvés egyszerre szolgálta minden felekezet teljes körű felügyeletét, ellenőrzését a püspöki rezidenciáktól a falusi plébániákig és nem utolsó sorban azt, hogy az egyházat lehetőség szerint távol tartsa, elzárja a hívektől.²⁴ A pártállam nyers erőszakának diadalmaskodása az egyházakon belül ebből fakadóan a túlélés – együttműködés – ellenállás triumvirátusának stratégiáját szülte. A kommunista rendszer elsődlegesen a hitüket legerősebben vallókat igyekezett eltávolítani, kivonni szűkebb egyházszervezeti és tágabb társadalmi környezetükből. A cél az volt, hogy az üldözés fokozásával az egyházat sarokba szorítsa, majd elismertesse felette hatalmát és ellenőrző szerepét.

Csehszlovákiában ill. Szlovákia területén a katolikus püspöki kar a kialakult helyzetben a kommunista rendszer elismerése ellen foglalt állást. Josef Beran prágai érsek (Mindszenty kortársa) apolitikus hozzáállással próbált kompromisszumot kötni a rendszerrel. Eredménye az lett, hogy a hatalom

23 Bukovszky László: i.m., In: Pilipkó Erzsébet – Fogl Krisztián Sándor (szerk.): i.m. 127.

24 Bánkuti Gábor – Gyarmati György (szerk.): i.m. 10.

1951-ben internálta, eltávolította hivatalából.²⁵ A rendszer minden elérhető eszközzel azon volt, hogy az egyházat a közélet perifériájára szorítsa. A hitüket hajlíthatatlanul vállalókat többszörösen megtörve, börtönbe zárva iktatta ki az egyházi szolgálatból és a tágabb társadalmi közegükből a kommunista hatalom. Sokan a meggyőződésük mellett épp az egyház és a hit elleni támadás indított el az ellenállás útján és a rendszer agresszivitása tette őket mártírrá.²⁶ Ugyanakkor ezzel párhuzamosan a kommunista valláspolitikának sikerült megbontania a katolikus egyház egységét. 1945 tavaszától az állam egyházpolitikájának alapcélja többek között az volt, hogy a legszélesebb módon felügyelje és saját céljaira megnyerje a papságot. Természetesen ez a folyamat 1948 februárja után nagyobb turbulenciát kapott és a kommunisták újabb „megoldásokat” kerestek céljaik elérésére, hogy az egyházat belülről próbálják bomlasztani. A kommunista egyházpolitika is módosult időközben, a megsemmisítés helyett idővel a szigorúbban ellenőrzött rendszerbe való integrálással próbálkozott. Hathatós állami segédlettel, a püspökökkel szemben 1949 nyarán elindították a nyíltan kollaboráns papság szervezetét, az ún. békepapi mozgalmat és felállították az Állami Egyházügyi Hivatalt.²⁷ Hatékony eszközként jelent meg a katolikus papság és a hívek irányába, hogy a népi demokrácia szolgálatára kényszerítse őket. A Vatikán és a püspöki kar tiltakozása ellenére elsősorban az alsópapság részéről többen csatlakoztak a mozgalomhoz és lettek a kommunista rendszer kiszolgálói. A békepapok azon túlmenően, hogy a pártállami egyházpolitika hűséges kiszolgálói voltak, több esetben reprezentációs feladatokat is kaptak az államtól. Szlovákiai magyar vonatkozása is van a békepapi mozgalomnak, hiszen a szlovákiai Mindszenty-perben gyanúsított, majd vizsgálati fogságba, s onnét rövid időre munkatáborba hurcolt Záreczky István, szabadulása után kanonoki stallumot kapott és lett a békepapi mozgalom országos főtitkára.²⁸

25 Vodičková, Stanislava: *Uzavíram vás do mého srdce. Životopis Josefa kardinála Berana. Cetrum pro studium demokracie a kultury – Ústav pro studium totalitních režimů, Praha, 2009.* 235.

26 Lásd pl. a szlovákiai magyar Mindszenty-perben érintett papokat. (Bukovszky László: A népi szövetség mártír papjai. In: Pethő Artilla – Tömösközi Ferenc (szerk.): i.m., 74–90.)

27 Lásd pl. Jakubčín, Pavol: *Pastieri v osídlách moci. Komunistický režim a katolícki kňazi na Slovensku v rokoch 1948-1968.* Ústav pamäti národa, Bratislava, 2012.

28 Bukovszky László: i.m. (2016) 209.; Pešek, Jan: *Aktéri jednej éry na Slovensku 1945-*

A pártállam a klérust más társadalmi csoportok elitjéhez hasonlóan a rendszer működtetésének eszközévé tette, hogy a rendszer legitimitását bizonyítsa. Ezzel valójában az egyház a pártállam fogságába került. Egyéni sorsok döbbenetes sokfélesége tárul elénk. Az egyházi vezetés állambiztonsági ellenőrzése és befolyásolása mindenütt kitüntetett célja volt a diktatúrának. A hatalom öklének számító állambiztonság az egyházon belül is létrehozott több olyan szerteágazó hálózatot – a hatalommal közvetlenül és titokban együttműködő személyek hálóját, el egészen a Vatikánig – akik abból a szférából látták el a pártállami szerveket információval, ami a világi személyek számára zárt teret jelentett volna. A keresztény esendőségnek mi sincs annyira ártalmára, mint-hogy nem szembesülünk ezzel a fájó valósággal. A hitvalló egyház tragédiáinak tanúságtételével párhuzamosan megjelent a túlélést jelentő kollaboráció ténye, ami számos erkölcsi és dogmatikai kérdést is felvet. Az ismert és kevésbé ismert egyes esetek jól integrálódnak az egyház intézménytörténetébe ill. a rendszer históriájába. Ha tényleg a diktatúra árnyéka mögé szeretnénk nézni, és az egyházüldözés áldozatainak emléke, példaértékű kiállításuk megőrzése a cél, az ellenállás versus együttműködés, üldözöttek egyháza verzus ügynökök egyháza leegyszerűsített interpretációján túl a teljességre kell törekednünk, hogy az egyház államszocializmusbeli sorsának, szerepének történelmi feltárása kerek legyen. Csak így tudunk teljes képet kapni arról, mit jelentett a felvidéki magyar papok és lelkészek számára a diktatúrák árnyéka.

A pártállam egyházellenes fellépése a magyar kisebbség viszonylatában a vallásellenesség mindenképpen az etnikai/nemzeti dimenzióval is párosult, melynek máig kiható hozadéka volt az erkölcsi és társadalmi értékrend vesztes. Érvényes ez még akkor is, ha a 20. század hosszabb-rövidebb ideig tartó politikai rendszerei egyházellenes politikája ellenére a megpróbáltatások időszakban is megőrizte az egyház hagyományos jellemzőit és folytonos intézményi státuszát. Esetenként a közel fél évszázados kommunista elnyomás alatt, papjainknak és lelkészeinknek erőteljes egyház-és nemzetmegtartó szerepük volt a Felvidéken. A kérdés már csak az, hogy a vázolt szempontok mentén a hitvalló egyház mártírjai személyes történeteinek dokumentálásával képesek leszünk-e ezen javítani.

1989. Vydavetelstvo Michala Vaška, 2003. 354–355.

„Politikailag nem nyílt ellenség, de nem is nyílt barát.”

Incze Gábor óbudai lelkipásztor nyugdíjaztatása (1956)

Lányi Gábor János²⁹

Incze Gábor óbudai lelkipásztor nyugdíjba kényszerítésének eseménysorozata szemléletesen példázza, milyen módszerekkel szorította ki az 1950-es évek pártállami szándékokat kiszolgáló egyházvezetése az olyan lelkipásztorokat, akik számukra nem megfelelő mértékben azonosultak az új világi, egyházi és társadalmi berendezkedéssel. Tanulmányunk első fele röviden bemutatja Incze Gábor életét, tanulmányait, lelkipásztori karrierjének főbb állomásait és jellegét, majd részletesen szemlélteti a nyugdíjazásáig vezető folyamatokat, végül betekintést ad kétes végeredményű rehabilitációjának eseményeibe is.

1. Korai évei, háborús szolgálata, tanulmányai³⁰

Incze Gábor 1898. december 17-én született Nagybányán, ahol az édesapja a helyi állami főgimnázium tanára volt.³¹ A gimnázium első hat osztályát szülővárosában végezte, de utolsó két évét már Budapesten fejezte be. 1916-ban már háborús szolgálatra készülve iratkozott be a debreceni teológiára. Nyári „katonaszemeszter” után aktív katonai időszak következett számára, megjárta az olasz és a román frontot is. 1917-ben Károly csapatkereszt kitüntetésben részesült, 1918. novemberében hadnagyként szerelt le. Katonamúltja révén 1942–43-ban mint „tábori főlelkész” tartott előadásokat a Ludovika Akadémián.

29 Lányi Gábor János dékánhelyettes, egyetemi docens. Egyháztörténeti Tanszék, Károli Gáspár Református Egyetem, Hittudományi Kar.

30 Incze életével, tanulmányaival kapcsolatos adatok forrása: Dunamelléki Református Egyházkerület Püspöki Hivatala, Lelkészi Törzslapok, Incze Gábor

31 Incze Gábor állami törzslapja, Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban BFL) XXIII. 134. ÁEH 1. doboz

Leszerelése után további teológiai tanulmányait a Budapesti Református Teológiai Akadémián végezte (1918–1921).³² Skóciai³³ és svájci³⁴ ösztöndíjak segítségével tett szert angol, német és francia nyelvtudására, illetve tette magáévá azt az igényt, hogy a teológiát tudományos szinten művelje. Tanulmányai befejezése előtt vallásoktató segédlelkészi szolgálatot látott el a budapesti Skót Misszióban (1923–24), helyettes lelkész volt Tahitótfaluban (1926), strassburgi tanulmányai alatt Albert Kuntz elzász-lotaringiai egyházelnök mellett volt segédlelkész a Münsterben.

2. Lelkipásztori szolgálatának karaktere

Lelkészi karrierje nagy részében Budapesten székesfővárosi vallásoktató lelkész (1928–1943) volt, 1936-tól a fővárosi református vallásoktatás igazgatójaként tevékenykedett. Szívesen forgolódott a fiatalok között a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség alkalmain is, szerkesztette a „Mi útunk” című református középiskolásoknak írt lapot. Emellett a Kálvinista Szemlében is cikkezett, ami arra utal, hogy teológiailag a Sebestyén Jenő féle történelmi kálvinizmus irányzata állhatott hozzá a legközelebb. Szintén erre utalhat, hogy későbbi tudományos tevékenységének fókusza is a magyar reformáció irodalma volt. Megszervezte és utazólelkészként ellátta a bécsi magyar reformátusok közötti lelkigondozói szolgálatot. Szolgálatának, személyének ismertségét és elismertségét mutatják közegházi tisztségei (egyházmegyei tanácsbíró, 1940–43, 1950–55; egyházmegyei levéltáros, 1943) és az is, hogy megbízott előadóként tevékenykedett a Pápai Református Teológiai Akadémián.

1931-ben summa cím laude doktorált gyakorlati teológiából és egyházjogból a debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem Hittudományi Karán, amelyhez Ravasz László is gratulált neki püspöki jelentésében.³⁵ Ravasz még egyszer, szintén tudományos tevékenysége kapcsán említi meg Inczét

32 Lelkészképesítő vizsgái: 1921; 1923

33 United Free Church College, Aberdeen 1921–22; Church of Scotland University, Aberdeen, 1922–23

34 Strassburg, 1928. január-július

35 Ravasz László: XI. püspöki jelentés, 1932, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100. Püspöki jelentések, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület. Károli Gáspár Református Egyetem, Kálvin Kiadó, 2023. 229.*

püspöki jelentésben: „Elismerés illeti dr. Incze Gábort, a magyar református irodalom értékes történelmi dokumentumának és remekműveinek kiadásáért és terjesztéséért. Az idén Medgyesi Pál *Praxis Pietatis* című művét adta ki új kiadásban.”³⁶ A méltatás arra utal, hogy a Bethlen nyomdával karöltve Incze 1935 és 1948 között mint „A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi írói” sorozat szerkesztője számos, a magyar reformáció szempontjából kiemelkedő jelentőségű hungaricumot bocsátott közre új kiadásban.³⁷ Mindemellett Incze szerkesztett keresztelési, temetési és esketési prédikációs köteteket, az imádsággal, a reformátusság irodalommal való kapcsolatával, illetve társadalmi kérdésekkel kapcsolatos kötetet is, egyháztörténetet írt a középiskolai vallásoktatás számára.³⁸

36 Ravasz László: XV. püspöki jelentés, 1936, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100. Püspöki jelentések, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület. Károli Gáspár Református Egyetem, Kálvin Kiadó, 2023. 291.*

37 Szemelvények Csikesz Sándor, B. Pap István, Payr Sándor és Zoványi Jenő tanulmányával (1935); Alvinczi Péter: *Az Úrnak Szent Vacsorájáról való reovíd intes az Szent Pál apostol tanítása szerint. Egy néhány szükséges kérdésekkel és feletekkel egyetemben* (1935); Szöllösi Mihály: *Az úrert s hazájokért elszéledett és számkivetett bujdosó magyarok füstölgő csepűje* (1935); Medgyesi Pál: *Praxis pietatis azaz kegyesség-gyakorlás* (1936); Melius Juhász Péter: *A Szent Pál apastal levelének, melyet a colossabelieknek írt predicacio szerént való magyarázatja* (1937); Nagy Szőlösi Mihály: *Az Isten házában meggyújtatott lobogó szövétnek, vagy A lelki pásztorságnak tisztá tüköre... Colosvár 1676* (1937); Polgári Gáspár: *Mérges golyóbis, magyarábban magyar vitéz meggyászolására méltó mérges káromkodása. 1706* (1938); Tarpai Szilágyi András: *Pápasták kerengője, melyet mostan magyar nyelven az igazságszeretőknek kedvéért ki-ád T. Sz. A. Nyomattatott 1661* (1938); Melius Juhász Péter: *Az Urnac vaczoraiaiarol valo koezenséges keresztyéni vallás, 1559* (1939).

Szenczi Molnár Albert művei (1939); Kallai Albert: *Predicatio, melyet az jó emlékezetű Druget Homonnai István tizeseges temetsegén praedicállot. Bártfa, 1599* (1940); Otrókoci Fóris Ferenc Hálaadó és könyörgő imádságai. Kolosvárat, 1682 (1940); *Ne féltsétek ti a Krisztus igazságát! Gyöngyszemek a XVI. és XVII. század magyar protestáns irodalmából* (1941); Rimaszombati Kazai János: *Zöld olajfaágot szájában hordozó Noé galambja. Bártfa, 1708* (1944); Huszár Gál: *Az Úr Jézus Krisztusnak szent vacsorájáról, kinszenvedéséről és dicsőséges feltámadásáról való prédikációk. Magyaróvár, 1558* (1945); Melius Juhász Péter: *A Krisztus közbenjárásáról való prédikációk. Debrecen, 1561* (1948)

38 Incze Gábor művei: *Az Örökkévaló tornácaiban. Budapest, 1924.; A református Jókai. Budapest, 1925.; Jó az Isten. Budapest, 1926.; A magyar református imádság a 16. és 17. században. Debrecen, 1931. (Különlenyomat a Theologiai Szemle VIII. évfolyam*

45 évesen, sokoldalú és rengeteg aktivitást magába foglaló szolgálatai után, már talán nyugodtabb időszakra vágyva lett az Észak-Erdély visszacsatolása által újra Magyarországra kerülő Nagyvárad lelkipásztora. Alig egy évre rá, 1944-ben, a város újabb elcsatolása miatt azonban el kellett hagynia nagyváradi pozícióját és Óbuda lelkipásztora lett – talán joggal remélhette, hogy tisztességes nyugdíjazásáig.

A fentiekből is láthatjuk, hogy Incze Gábor egy nyugatos képzettségű és irányultságú, lelkipásztori szolgálatát tudományos igénnyel végző, rendkívül aktív és főképpen az egyház konzervatívabb és nemzetibb köreiből kapcsolódó, a két világháború közti egyházvezetéssel jó viszonyt kialakító lelkipásztor volt, aki kevésbé illett bele a református egyház 1948 utáni modellváltásába.

3. Incze állami megítélése az 1950-es években

Incze Gábor külön utasságát az Állami Egyházügyi Hivatal (továbbiakban ÁEH) budapesti érdekviseletét ellátó fővárosi egyházügyi előadó több jelentése is megőrizte. 1954 áprilisában felrötták ellene, hogy „kibújít” a mezőgazdaság kommunista átszervezésének szószéki népszerűsítését szorgalmazó püspöki körlevél utasításai alól.³⁹

Az 1954 májusában megrendezett református sajtóhéten (május 2–9.) elvárás volt az állam részéről, hogy a jelenlévő lelkészek szólaljanak fel a hidrogénbomba fejlesztése, tesztjei ellen. Az egyházügyi előadó megjegyezte, hogy míg egyesek tőlük szokatlan módon bátran kiálltak ellene (pl. Joó Sándor), addig Incze Gábor azon csapatba tartozott, amely „rosszul szerepelt ez alkalommal is”. Tagjai „ájtatoskodással” elkerülték az állásfoglalást és „nem közeledtek nemcsak az állami feladatok, de még az egyházkormányzati módszerek felé sem.”⁴⁰

1–4. száma 38. és következő lapjairól); *Keresztyénség és jobbság.* Budapest, 1929.; *A munkás jutalma.* Nagybánya, 1932.; „Az az ember te vagy!” Budapest, 1933.; Új „Kis tüdő” I–II. Budapest, 1935–1936.; *Az apostolok.* Budapest, 1936.; *Túl az országhatáron.* 1917–1937. Budapest, 1937.; *Keresztyén egyháztörténet.* Budapest, 1938.

39 BFL XXIII/102c BP Főváros Tanácsa VB TÜK-Egyházügyi Hivatal 1953-1960 111. doboz 0018-2/1954 Szerényi Sándor jelentése a budapesti egyházügyekről 1954.04.30-ig – 1954. május 3.

40 BFL XXIII/102c BP Főváros Tanácsa VB TÜK-Egyházügyi Hivatal 1953-1960 111. doboz 0018-2/1954 Szerényi Sándor jelentése a budapesti egyházügyekről

Bár előfordult, hogy több, az aktuális állami és egyházi vonallal nem teljes mértékben azonosulni tudó lelkészt bevontak a Hazafias Népfrontba, addig az egyházügyi előadó Incze kapcsán ezt fenntartással javasolta, mondván „vannak káros megnyilvánulásai, főleg papi körökben, nem őszinte, fenntartással javasolom”.⁴¹ 1954 végén a lelkész körökkel kapcsolatos jelentésben is terhelően jön elő Incze neve, 26 lelkészből csak „Siklós József és Incze Gábor óbudai lelkészek megállapításai voltak kifogásolhatóak.”⁴²

Egy másik kellemetlen ügy, amit Inczével kapcsolatosan tartott számon az ÁEH a „fondorlatos keresztelő” címet kapta. Eszerint Incze a szülők tudta nélkül a nagymama kérésére keresztelt meg egy, nem az ő gyülekezeti területén lakó csecsemőt. A gyerek pártközpontban dolgozó édesapja „törölni” akarta a keresztelést és fegyelmi eljárást kezdeményezett a lelkész ellen az egyházmegegyénél, ami az ÁEH szerint meg is indult.⁴³

Az, hogy Incze nem lopta be magát az államhatalom szívébe jelzi az egyházügyi főelőadó által vezetett törzslapján tollal írt, nem túl finomkodó megjegyzés is: „Agglegény, de olyan szeszélyes, mintha vénkisasszony lenne. Imponál neki a harciasság, de gyáva hozzá. Amikor mégis vitázik, hamis jelentéktelen problémák miatt pattog. Politikailag nem nyílt ellenség, de nem is nyílt barát. Nem igen szereti senki sem.”⁴⁴

1954.05.31-ig – 1954. június 1.

41 BFL XXIII/102c BP Főváros Tanácsa VB TŰK-Egyházügyi Hivatal 1953-1960 111. doboz 0018-2/1954 Szerényi Sándor javaslatai a helyi Hazafias Népfront bizottságban szóba jöhető lelkészekre - 1954. szeptember 8.

42 BFL XXIII/102c BP Főváros Tanácsa VB TŰK-Egyházügyi Hivatal 1953-1960 111. doboz 0018-2/1954 Szerényi Sándor jelentése a budapesti egyházügyekről 1954.11.30-ig – 1954. december 1.

43 Egyházi forrásokban ne találjuk nyomát az ezzel kapcsolatos fegyelmi ügynek. Amikor viszont 1956 elején megindult Incze ellen az egyházkormányzati fellépés hivatkozni erre az ügyre is. BFL XXIII/102c BP Főváros Tanácsa VB TŰK-Egyházügyi Hivatal 1953-1960 111. doboz 0018-2/1954 Szerényi Sándor jelentése a budapesti egyházügyekről 1954.08.31-ig – 1954. szeptember 3.: Jelentés „Fondorlatos keresztelés” alcímmel

44 Incze Gábor állami törzslapja, BFL XXIII. 134. ÁEH 1. doboz

4. Kikényszerített álláscsere

Bár az Inczével kapcsolatos állami kritikák 1954-re datálódnak, álláscsereje ügyében csak 1956 elején indultak meg az első lépések. Ez arra enged következtetni, hogy az egyházkormányzat – az ÁEH-ra hivatkozva ugyan – de mégis inkább a saját szándékai mentén, talán Szabados László Budapestre kerülése érdekében kezdeményezte a fellépést. Ez utóbbira utal az állami források teljes hiánya az álláscserevel kapcsolatosan. Incze esetében tehát az ÁEH-ra való hivatkozás pusztán csak az egyházkormányzati megfélemlítés eszköze lehetett. Ugyanakkor az ügy egyházkormányzati szereplői, főképpen Fekete Sándor esperes, tudatában voltak annak, hogy olyan személlyel szemben lépnek fel, akinek háttérbe helyezése illeszkedik az aktuális egyházpolitikai szándékokhoz és akiért az ÁEH nem fog könnyeket hullatni.

Incze eltávolításának eseménysorozata azzal kezdődött, hogy az akkor 58 éves óbudai lelkipásztort 1956. február 28-án magához rendelte Fekete Sándor, a Budapest-Északi Református Egyházmegye esperese. Fekete Sándor a református egyház pártállami szándékokhoz és ideológiájához való idomulásának egyik legkészségesebb előmozdítója volt. Nevéhez a korszakban több, a pártállami szándékokkal szembekerülő lelkipásztor eltávolítása, háttérbe szorítása kapcsolódik. Megbeszélésükön Fekete tudtára adta Inczének, hogy Bereczky Albert dunamelléki és Péter János tiszavidéki püspökök, valamint az ÁEH elnöke, Horváth János megegyeztek abban,⁴⁵ hogy szolgálati helyét el kell cserélnie Szabados László Szeged-Petőfi telepi lelkipásztorral.⁴⁶ Szabados szolgálati területe elsősorban a Szeged környéki tanyavilág szórványgondozása volt, amelyet a kor viszonyai közt legjobb esetben is motorkerékpáron lehetett bejárni és még fiatalembernek is embert próbáló feladat volt, nem pedig egy vérnyomásproblémákkal küzdő, két évvel a nyugdíj előtt álló, közel hatvanéves embernek.

Fekete hangsúlyozta, hogy a döntés ellen nem lehet panasz és kifogás, később Incze Gábor „megfélemlítésként” írta le a találkozást.⁴⁷ A csere okaként Fe-

45 Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (továbbiakban MREZsL) 3a fond 22a doboz Konventi Elnökségi Iratok – Incze Gábor levele a Dunamelléki Református Egyházkerület elnökségéhez – 1957. május 9., 2.

46 MREZsL 3a fond 22a doboz Konventi Elnökségi Iratok – Incze Gábor levele a Dunamelléki Református Egyházkerület elnökségéhez – 1957. február 28., 1.

47 MREZsL 3a fond 22a doboz Konventi Elnökségi Iratok – Incze Gábor levele a

kete az alábbi ügyeket jelölte meg: Incze Gábor meg szokta látogatni Ravasz László lemondott püspököt; a temetéseken elénekelteti a magyar nemzeti himnuszt; a hatóságokhoz való viszonya rossz és ellenséges; a „minden hiábavalóság” alapigéről prédikált; Ravasz László unokájának konfirmálása ürügyén „tüntetést” szervezett az óbudai templomba, megrendezte Szabó Imre tisztségéből eltávolított budapesti esperes temetését, illetve a már fentebb ismertetett ügy: szülei akarata ellenére titkon megkeresztelt egy csecsemőt.⁴⁸ Szintén előhozta, hogy Óbudán Incze lelkészkedése alatt megerőtlenedett a gyülekezeti élet, csökken a templomba járók és az adományok száma. A gyülekezeti élet hanyatlására való hivatkozás, ami általános jelenség volt a korai 1950-es évek egyházellenes viszonyai között, megszokott érve volt Fekete Sándornak a lelképászorokkal szemben. Az, hogy ez Incze esetében mennyire mondva csinált kifogás volt mutatja, hogy előző évben 95 fiatal konfirmált Óbudán.⁴⁹

1956. március 2-án Fekete esperes Péter János püspök jelenlétében újra találkozott Inczével. Ekkor azt ígérték neki, hogyha sikerül elfogadtatnia az óbudai presbitériummal Szabados László felhozatalát, akkor Budapesten biztosítanak megfelelő szolgálati helyet és méltó lakhatást számára.⁵⁰

1956. március 11-én Fekete Sándor esperes látogatást tett az óbudai egyházközség presbiteri gyűlésén. A presbitereket arra kérte, hogy nyugodtan kérelmezzék hivatalosan lelképászoruk álláscserejét, mert éppen másnap találkoznak Bereczky és Péter püspökök az ügyben, hogy Inczének ne vidékre, hanem az óbudaihoz hasonló értékű budapesti gyülekezetbe kerülhessen.⁵¹

A másnapi találkozóra végül sohasem került sor, mégis ezen félrevezetés alapján a presbitérium jóváhagyását adta Szabados és Incze álláscserejéhez. Arról, hogy a presbiterek Fekete ígérete kapcsán hozták meg döntésüket többük Be-

Dunamelléki Református Egyházkerület elnökségéhez – 1956. november 3.

48 MREZsL 3a fond 22a doboz Konventi Elnökségi Iratok - ad965 - Kivonat a Budapest-Óbudai Református Egyházközség presbitériumának 1956. december 2-án tartott gyűlésének jegyzőkönyvéből, 2.

49 Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (továbbiakban RL) A1b 513/1956 Kivonat a Budapest-Óbudai Református Egyházközség presbitériumának 1956. március 11-én tartott gyűlésének jegyzőkönyvéből

50 RL A1b 513/1956 Kéri Sándor egyházkerületi tanácsos feljegyzése – 1956. március 24.

51 RL A1b 513/1956 Kivonat a Budapest-Óbudai Református Egyházközség presbitériumának 1956. március 11-én tartott gyűlésének jegyzőkönyvéből

reczky Alberthez írt levele is tanúskodik: „komoly ígéretet kaptunk arra, hogy Incze Gábor, akit mi mindnyájan szeretünk és becsülünk, itt a fővárosban egy, kiérdemelt jóhírének és irodalmi nevének megfelelő, tudományos tevékenységet is biztosító elhelyezést nyerhet.”⁵²

A presbitérium megvezetett döntése után 4 nappal Incze is levélben fordult Bereczkyhez és engedélyt kért arra, hogy ne kelljen elfogadnia szegedi szolgálati helyét. Egészségi állapota, a nyugdíjazáshoz való közelsége, kutató munkájának folytatása mellett főképpen arra tudott hivatkozni, hogy ő az egyetlen gondviselője beteg hűgának, akivel egy háztartásban is élt.⁵³

Nem tudjuk, hogy Incze kapott-e kérelmére Bereczkytól választ. Mindenesetre vagy a nemleges válasz, vagy a püspök hallgatása, esetlegesen saját gyenge egészségi állapotára hivatkozó megszokott halogatása okán a már korábban is vérnyomásproblémákkal és érlemzesedéssel küzdő Incze rokkantnyugdíjazás iránti kérelmet adott be 1956. március 21-én. Később ezt úgy írta le, hogy a „izgalmak tették tönkre”⁵⁴ – ami persze szintén joggal elfogadható – de a gyors döntés talán inkább annak tudható be, hogy nem volt más kézenfekvő módja Budapesten, a hűga mellett maradásának. Nem tudjuk ki vagy mi sugallta Inczének a rokkantnyugdíjba vonulás lehetőségét. Bereczkytól Incze nyugdíj kérelmének beadása után maradt fent egy püspöki hivatali jegyzet, amelyben sérelmezi, hogy Fekete esperes könnyelmű ígéretet tett az óbudaiaknak Incze Budapesten maradására, aminek megghiúsulásáért persze mindenki a püspököt fogja okolni, ezért a jó megoldás Incze rokkantnyugdíjazásának elintézése lehet.⁵⁵

Szabados László egyébként viharos gyorsasággal, már 1956. március 28-án elfoglalhatta óbudai szolgálati helyét,⁵⁶ Incze Gábor június 1-től pedig rok-

52 RL A1c 1661/1954 Felvinczi Takáts Zoltán levele Bereczky Alberthez – 1954. március 14.; lásd még RL A1c 1661/1954 Kivonat Szilágy Pál Bereczky Albetnek írt leveléből – 1954. március 24.

53 RL A1c 1661/1954 Incze Gábor levele Bereczky Alberthez – 1954. március 15.; Fennmaradt Incze egy jóval korábbi levele Bereczkyhez, amelyben hűgának külföldi gyógyszer beszerzését kéri a püspöktől, lásd RL A1c 1930/1951 Incze Gábor levele Bereczky Alberthez – 1951. június 1.

54 MREZsL 3a fond 22a doboz Konventi Elnökségi Iratok – dr. Incze Gábor levele a Dunamelléki Református Egyházkerület elnökségéhez – 1957. február 28., 2.

55 RL A1b 513/1956 Bereczky Albert levele Veres Pálnak – 1956. március 24.

56 RL A1b 654/1956 Kéri Sándor levele a Tiszavidéki Református Egyházkerület Püspöki Hivatalának – 1956. április 9.

kantnyugdíjban részesült.⁵⁷ Mivel ezáltal Szeged-Petőfitelep lelkipásztori helye megüresedett, oda a dunamelléki püspöki hivatal Achs Károly budapesti segédlelkész megválasztását javasolta.⁵⁸

5. Incze rehabilitációs próbálkozása

Az ügy nyugvópontra jutott egészen 1956 októberéig, amikor is több olyan esemény történt, amelyek alapján Incze Gábort nyugdíjazásának felülvizsgálatát igényelhetette. Egyrésztől Ordass Lajos evangélikus püspök állami rehabilitációja, majd az 1956. október 20-i református konventi rehabilitációs rendelet, amely elrendelte a feltehetőleg politikai okokból méltatlan hátratéelt szenvedett lelkészek ügyeinek felülvizsgálatát, illetve az október 23-i események után megalakult Országos Intézőbizottság vezetője, Ravasz László által megírt november 13-i levele, amely a Református Megújulási Mozgalomhoz való csatlakozás lehetősége mellett ajánlotta a presbitériumoknak a diktatórikus időszakban helyüket elfoglaló lelkészek kinevezésének felülvizsgálatát. Maga Incze Gábor ugyanakkor már jóval a konventi rehabilitációs levél előtt, 1956. október 2-án kérelmezte ügyének felülvizsgálatát, amelyre feltehetően Fekete Sándor Berecky általi eltávolítása, esetleg még Ordass Lajos evangélikus püspök rehabilitációjának előhíre bátoríthatta fel.⁵⁹ Erre a kérelmére nem maradt fent válasz.

Ugyanakkor az Intézőbizottság felhívására 1956. december 2-án összeülő óbudai presbitérium nemcsak a Megújulási Mozgalomhoz való csatlakozásának szándékát nyilvánította ki, hanem elővette Incze ügyét is. Kimondta, hogy az álláscsereére vonatkozó márciusi döntését „Fekete Sándor volt esperes félrevezetése alapján hozta meg” – „Ezek szerint tehát a törvényesen megválasztott lelkipásztor ma is Dr. Incze Gábor.”⁶⁰ A gyűlés jegyzőkönyve megemlíti, hogy a március 11-i gyűlés meghívójára Fekete jogtalanul írattra rá az egyházközségi

57 Lásd RL A1b 622/1956

58 RL A1b 1082/1956 Kéri Sándor levele Bartha Tibornak – 1956. június 20.

59 MREZsL 3a fond 22a doboz Konventi Elnökségi Iratok – Incze Gábor levele a Dunamelléki Református Egyházkerület elnökségének – 1956. október 2.

60 MREZsL 3a fond 22a doboz Konventi Elnökségi Iratok - ad965 - Kivonat a Budapest-Óbudai Református Egyházközség presbitériumának 1956. december 2-án tartott gyűlésének jegyzőkönyvéből, 1.

főgondnok nevét, illetve a gyűlés határozatában az áll, hogy Incze élőszóban maga is kérte álláscserejét, ami nem történt meg. Szintén törvénytelenül járt el Fekete, amikor akkor tartotta meg 1956. március 28-án a lelkeszi hivatal átadását, amikor a lelkipásztor betegállományban volt.

Ugyanakkor a presbiterek komoly dilemmával szembesültek, hiszen a többségük meglepéssel fogadta új lelkipásztoruk Szabados László köztük végzett szolgálatát, nem akarta volna az eltávolítását, ugyanakkor Incze ügyét is rendezni kívánták. Ezért úgy határoztak, hogy a presbitérium „kívánja dr. Incze Gábor rehabilitációját oly módon, hogy az óbudai lelkipásztori állásba ne helyeztessék vissza, hanem neki megfelelő beosztást és lakást kapjon.”⁶¹

A presbitérium döntése nyomán a Budapest-Északi Református Egyházmege tanácsa 1957. január 24-én a következő megállapítást tette: „Kétségtelen, hogy dr. Incze Gábor lelkipásztort álláscserejénél méltánytalan hátrátétel érte. Ugyanis a cserekérelem és az ezzel kapcsolatos óbudai presbitériumi határozat az akkori esperes nyomása és azon ígéret hatása alatt jött létre, hogy dr. Incze Gábor szegedi lelkipásztori állása átmeneti s később Budapesten kap megfelelő állást.”⁶² Az egyházmegei tanács azt is megállapította, hogy mivel az óbudai presbitérium egyhangúan bizalmat szavazott Szabados Lászlónak ezért Incze hátrátételét nem lehet a lelkipásztori állásába való visszahelyezésével orvosolni. Ezért az egyetemes konvent elnökségéhez utalta az ügyet az Inczét ért anyagi sérelem megszüntetése érdekében.

Az egyházmege fenti megállapításaira hivatkozva Incze több levélben is kérte anyagi kártérítését és erkölcsi rehabilitációját a dunamelléki és konventi elnöki széket egyaránt elfoglaló Bereczkytól.⁶³

Végül az egyházkerületi elnökség – az agyvérzése miatt ekkor munkaképtelen Bereczky helyett Bükki Zsigmond rangidős esperes aláírásával – azt a javaslatot tette a konventnek, hogy állapítsa meg Incze erkölcsi rehabilitációját,

61 MREZsL 3a fond 22a doboz Konventi Elnökségi Iratok - ad965 - Kivonat a Budapest-Óbudai Református Egyházközség presbitériumának 1956. december 2-án tartott gyűlésének jegyzőkönyvéből, 2.

62 RL BP Egyházmegei Ügyészi Iratok - Kivonat a Budapest-Északi Református Egyházmege Tanácsának 1957. január 24-én tartott ülésének jegyzőkönyvéből – másolat

63 MREZsL 3a fond 22a doboz Konventi Elnökségi Iratok – dr. Incze Gábor levele a Dunamelléki Református Egyházkerület elnökségéhez – 1957. február 28.; 1957. május 9.; 1957. december 30.

ugyanakkor anyagi kárpótlását az jelentse, hogy hivatalosan is igazolt munkaképtelensége miatt maradjon továbbra is nyugállományban.⁶⁴ Az ügyben elhangzó utolsó konventi megnyilvánulás a következő: „Az erkölcsi rehabilitáció megállapítása kérdésében történő esetleges intézkedés végett az ügyiratokat csatoltan visszaküldjük a Közigazgatási és Jogi Csoportnak.”⁶⁵

Azzal kapcsolatosan, hogy legalább ez az erkölcsi rehabilitáció megtörtént-e semmilyen forrásunk nincsen. Incze Gábor 1966. szeptember 23-án, 68 évesen, gyermektelenül halt meg Budapesten.

6. Az ügy tanulságai, érdekességei

Incze álláscsereje kapcsán figyelmet érdemel az egyházkormányzat részéről az ÁEH szándékára való hivatkozás. Láthattuk, hogy Inczével kapcsolatosan több kritikus jelentés is született a fővárosi egyházügyi előadó részéről, arról azonban, hogy az államhatalom kezdeményezett volna fellépést ellene nem táltunk bizonyítékokat. Ez arra enged következtetni, hogy az egyházkormányzat inkább a maga szándékait akarta az állami akaratra való, feltehetően hamis hivatkozással megerősíteni, és elsődleges motivációja pusztán személyi jellegű volt: a Ravasz-korszakhoz sok szállal kötődő Inczét akarták az új berendezkedéshez, és persze az új egyházvezetéshez több idomulási szándékot felmutató Szabados Lászlóval lecserélni.

Szintén figyelmet érdemel, hogy az egyházkormányzati nyomásra Óbudára kerülő Szabados végül olyannyira rászolgált a gyülekezet bizalmára, hogy abba a dilemmába juttatta a presbitériumot, hogy míg hangoztatták az állás-

64 MREZsL 3a fond 22a doboz Konventi Elnökségi Iratok – Bükki Zsigmond levele a Református Egyetemes Konvent Elnökségének – 1957. szeptember 24.; illetve: MREZsL 3a fond 22a doboz Konventi Elnökségi Iratok - Református Egyetemes Konvent Feljegyzés a Közigazgatási és Jogi Csoport részére – 1957. október 16.; 1958. augusztusában dr. Incze Gábor ügyében még semmi fejlemény nem történt – RL A1c 2741/1958 dr. Incze Gábor levele Bereczky Albert püspökhöz – 1958. augusztus 29.; dr. Incze érdeklődésére azt a választ kapta, hogy Bereczky betegállománya miatt az ügygel foglalkozni nem tud - RL A1c 2741/1958 Egyházkerületi tanácsos levele dr. Incze Gábornak.

65 MREZsL 3a fond 22a doboz Konventi Elnökségi Iratok - Református Egyetemes Konvent Feljegyzés a Közigazgatási és Jogi Csoport részére – 1957. október 16.

csere törvénytelenységét, szerettek volna jóvátételt a félrevezetéssel eltávolított lelkipásztoruk számára, mégis meg szerették volna tartani a gyülekezeti életet megelevenítő új lelkipásztort is. Ezen utóbbi eem is csak felhívja a figyelmet az ehhez hasonló ügyek emberi vonásaira, mára már teljes mértékben feltárhatatlan komplexitására.

Szintén érdekes az ügyben Fekete Sándor és Bereczky Albert részvételének dinamikája. Az ügy egyházkormányzati főszereplője Fekete Sándor, aki az ügyben szorosabb kapcsolatot ápolni látszik Péter János tiszavidéki püspökkel mint a sajátjával, Bereczkyvel. Bereczky feljegyzése,⁶⁶ amely szerint Fekete könnyelmű ígéretének meghiúsulása miatt a püspökét fogják hibáztatni mutatja a kettejük közti feszültséget, illetve, hogy Fekete sok esetben túlon túl önállóan cselekedett, feltehetően sokszor szándékosan is kellemetlen helyzetbe hozva Bereczky Albertet, akinek – más források szerint is – a helyére kívánkozott.

66 RL A1b 513/1956 Bereczky Albert levele Veres Pálnak – 1956. március 24.

„A remény apostola” – Mindszenty József

Fekete Rajmund⁶⁷

„A kommunizmus ott kezdődik, ahol az ateizmus.”
Karl Marx

A közép- és kelet-európai térség egyedülálló. Egyedülálló, mert történelmi és földrajzi okoknál fogva mindkét totalitárius diktatúrát megtapasztalta. Az itt élő népek többsége 1939-től 1991-ig megszállás, idegen uralom alatt állt. Szuverenitásukat elvették, függetlenségüket megszüntették, elnyomták, kizsákmányolták őket, faji- vagy éppen osztályalapon válogattak barát és ellenség között. A közép- és kelet-európai népek – legyenek azok lettek, észtek, keletnémetek, lengyelek vagy magyarok – együtt tapasztalták meg a világháborút, a népiértést és a terrort a szocialista, valamint a nemzetiszocialista ernyő alatt. Winston Churchill brit miniszterelnök 1944. októberében koncként odadobta régiókat Sztálinnak, hogy aztán két évvel később rácsodálkozzon arra, hogy pont ott ereszkedett le a vasfüggöny, amiről a Generalisszimuszszal megegyeztek. „A baltikumi Stettintől az Adriánál levő Triesztig vasfüggöny ereszkedett le, a kontinens teljes szélességében.” – mondta.⁶⁸ Mi, akiket egykor a vasfüggöny mögé zártak, a huszadik század közös történelmi örökségét huroljuk magunkkal, amely növeli köztünk a megértés esélyét és az összetartozás tudatát. Éppen emiatt a majd' egy emberöltőnyi trauma miatt megértőbbek vagyunk a másik nép szenvedései iránt, mert abban saját magunk fájdalmait, szorongásait és veszteségeit látjuk.

Éppen ezért aggasztó látni azokat a trendeket, melyek a nyugati világban kezdenek gyökeret verni: az istenbe vetett hitet nevetségesnek, a nemzetet meghaladottnak, a történelmet befejezettnek, a családot elhanyagolhatóknak, a

67 Fekete Rajmund (Hatvan, 1987) történész PhD, a Kommunizmuskutató Intézet igazgatója, a Nemzeti Közszerológiai Egyetem Amerika Kutatóintézetének tudományos munkatársa és a Látószög blog szerkesztője. Email: fekete.rajmund@kommunizmuskutato.hu

68 Winston Churchill először egy május 12-én keletkezett, Trumanhez küldött üzenetében használta a „vasfüggöny” kifejezést. MacArthur, Brian (szerk.): *A XX. század nagy beszédei*. Agave, Budapest, 2006. 153–154.

nemeket csereszabatosnak gondolják. Ez ugyanúgy az identitások újraértelmezésére tesz kísérletet, mint ahogyan tette azt a kommunizmus. Ugyanis a kommunista ideológia is új identitást, új típusú embert, a *homo sovieticus*-t ígérte, magát pedig az egyetlen, igaz és megkérdőjelezhetetlen hit letéteményeként tüntette fel. Ezért tagadták Istent és a hitet, és ezért üldözték a hívőket. A kommunizmus is vallás volt. A kommunizmus is vallás volt. Volt bibliája: Marx Tökéje. Szent szövegei: Marx, Engels, Lenin, Sztálin, Mao írásai. Katekizmusa: a Kommunista Kiáltvány. A Bibliához hasonlóan a marxista történelmi narratíva is megváltástörténet, melynek eredendő bűne a kapitalizmus. Hitt a megváltásban és a paradicsomban, mint az istenhívők.⁶⁹ A különbség csak az volt, hogy annak eljövételét már a földön ígérte. „A vallást lehozza a mennyekből a földre” – írja Ernest Belfort Bax *A szocializmus vallása*⁷⁰ című könyvében. A megvalósult szovjet modell azonban – melyet nekünk, magyaroknak volt szerencsénk majd fél évszázadon keresztül építeni – az első pillanattól az utolsóig totális diktatúra volt, melynek legitimitációját a terror biztosította. A kommunista terror rendszere a kizárólagosságon, az egységesítésen és „az igazság monopóliumán” alapult: egy eszme, egy ideológia, egy kultúra, egy politika, egy párt, egy vezér. Egy központból. A moszkvai Kreml lett az új Róma, a keresztény vallás pedig leküzdendő akadály volt az igazi népi demokratikus rendszer bevezetésének. Éppen ezért az egyházat, a hívőket, a papokat, a lelkészeket, a szerzeteseket, a nővéreket és az apácákat üldözték, megtörték, ellehetetlenítették, hogy a végén teljesen megsemmisíthessék őket. A romokon pedig immár egy új világ, egy új társadalom jöhetett létre Isten, vallás és egyház nélkül.⁷¹

A szovjet rendszer a vallás felszámolását is ugyanolyan központi utasításokkal és tervszámokkal irányítható folyamattá akarta tenni, mint a magángazdaság és a magántulajdon felszámolását vagy a földek elkobzását. Rákosi Mátyás, a Magyar Kommunista Párt főtitkára államminiszterként már az 1945 novemberi választások után kiadta a parancsot az egyházak elleni támadásra, az első években mégis visszafogottabb egyházüldözés folyt: „óvatosan kell dolgozni és

69 Schmidt Mária: *Korszakhatáron*. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Alapítvány, Budapest, 2022. 104.

70 Bax, Ernest Belfort: *The Religion of Socialism: Being Essays in Modern Socialist Criticism*. Swan Sennenschein & Co., London, 1891. 52.

71 Mindszenty József: *Kommunista arcélek*. Szépmíves, Budapest, 2019. 184.

nekünk nagyon meg kell nézni, hogyan és milyen formában támadunk.”⁷² Ennek több oka is volt: az 1941-es népszámlálási adatok szerint Magyarország lakosságának 65,7 százaléka, míg az 1949-es népszámlálási adatok szerint a lakosság 67,8 százaléka volt katolikus vallású.⁷³ Ennek megfelelően a katolikus egyház jelentős társadalmi, kulturális, oktatási és közéleti befolyással rendelkezett. Behálózták az egész országot és fontos szerepet játszottak a kultúra és a hagyományok ápolásában is, ahogy az ország újjáépítésében is a második világháborút követően. Ezért tehát Rákosiék kénytelenek voltak ideiglenesen együttműködni velük a hatalmuk későbbi megszilárdításának érdekében. Ezért a támadások kezdetben sohasem közvetlenül az egyház, hanem a „legreakciósabb” képviselői és intézményei ellen irányultak.⁷⁴ A lényeg az volt, hogy az egyházat szalámitaktikával, lépésről lépésre járassák le. A hívők – az úgynevezett „klerikális reakciók” – másodrendű állampolgárokká váltak, akiket minden módon akadályoztak abban, hogy vallásukat szabadon gyakorolhassák, hiszen szemben álltak azzal az egy történelmi igazsággal, amelyet a kommunizmus nyújtott az embereknek.

Az 1948-as évet a kommunista párt a klerikális reakció elleni harc döntő évének tekintette. 1948. január 10-én Rákosi Mátyás a Magyar Kommunista Párt budapesti funkcionáriusainak értekezletén nyíltan kijelentette, hogy a klerikális reakcióval az év végéig végezni kell és a hatalom elérkezettnek látta az időt az egyházak elleni harc végső szakaszára.⁷⁵ Az 1948-ban létrejött diktatúra egyházpolitikájának célja az volt, hogy belátható időn belül felszámolja a valóságosságot és annak közvetítőit, az egyházakat. A kommunista hatalomátvétel folyamatában az egyik legfontosabb lépés a felekezeti iskolák államosítása volt. Ezért a kommunisták kampányt indítottak az egyházi iskolák államosításá-

72 Kahler Frigyes: *A támadás fő iránya: Esztergom. Mindszenty bíboros pere*. Magyarországi Mindszenty Alapítvány, Budapest, 1998.

73 Az 1941-es népszámlálási adatok szerint 6 122 583 fő vallotta magát római katolikusnak (Bővebben: Az 1941. évi népszámlálás. *Demográfiai adatok*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1947. 8.) Az 1949-es népszámlálási adatok szerint 6 240 427 fő vallotta magát római katolikusnak (Bővebben: 1949. évi népszámlálás. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 13.)

74 Bank Barbara: Hangulatok, vélemények Mindszenty bíboros letartóztatása előtt és után. In: *Vasi Szemle*, 2015/5., 842–854.

75 Borsodi Csaba: A szerzetesrendek feloszlata, működési engedélyük megvonása 1950 után. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2000/1–4. 183–210. 188.

ért, az egyházat pedig reakciónak, nácinak vagy antiszemitának bélyegezték. Amikor 1948. június 3-án Pócspeletriben egy ittas rendőr maga lett elsült fegyverének áldozata, az Államvédelmi Osztály az egész falut meghurcolta. Az egész ország attól harsogott, hogy a klerikális reakció rendőrt gyilkolt Pócspeletrin. Az ügy természetesen nem maradt következmények nélkül: a falu lakóit bántalmazták, a jegyzőt kivégezték, a plébánost életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Pócspeletri lett „a legerősebb érv az iskolák államosításának halaszthatatlansága mellett”.⁷⁶ Így 1948. június 20-án több mint 6 500 egyházi iskolát államosítottak – közte több mint ötezer elemi és népiskolát –, majd az egészségügy és szociális gondozás területéről is kiszorították az egyházakat.⁷⁷ 1949-ben pedig ellehetetlenítették az iskolai hitoktatást is. Mindezen tényezők az egyházat megfosztották világi hatalmának és befolyásának egyik legfontosabb bázisától. Az így már „feleslegessé” vált szerzetesrendek működési engedélyét megvonták, a szerzeteseket és az apácákat szélnek eresztették. A római pápától a legkisebb falu plébánosáig mindenkit klerikális vagy fekete reakciónak kiáltottak ki. Bebörtönzéssel, kivégzéssel, emigrációba kényszerítéssel, gyilkossággal, zsarolással adták a tudtukra, hogy nincs más választásuk, alkalmazkodniuk kell az állampárt feltételeihez. Csak egyvalakivel nem bírtak.

A géppisztolyos hercegprímás

„Tanúságot tett a Krisztushoz és az Egyházhhoz való hűségéről,
valamint a hazaszeretetről.”

II. János Pál pápa

Pehm József 1892-ben született egy Csehimindszenten élő parasztcsalád gyermekeként. A Mindszenty nevet utóbb, 1941-ben vette fel, hogy ezzel is kifejezze szülőfaluja iránti tiszteletét. Mély vallásos hitét a szülői házból hozta, édesanyja később is egyik legnagyobb támasza volt. 1917-ben került került Zalaegerszegre, ahol az állami fiúgimnázium hittanára lett. Közéleti tevékenységét az alig egy évet élt kommunista Tanácsköztársaság rossz szemmel nézte,

⁷⁶ A főtrágyalás tanulságai. In: Szabad Nép, 1948. június 12. 3.

⁷⁷ Horváth Attila: A vallásszabadság korlátozása és az egyházak üldözése Magyarországon a szovjet típusú diktatúra idején. In: *Polgári Szemle*, 2014/1–2. 310–335. 318.

a rendőrség „ellenforradalmi izgatás” vádjával tartóztatta le. A kommunista hatalom bukása után, 1919 augusztusában térhetett vissza Zalaegerszegre, ahol 1921-ben nevezték ki plébánosnak, mely tisztséget 24 évig töltött be. Ez idő alatt hatalmas erőfeszítéseket tett arra, hogy az egyházközösséget korszerűbbé tegye. Felépítette a zalaegerszegi ferences templomot és kolostort, több iskolát is alapított. Elkötelezetten gondoskodott a rászorulókról, így a szegények számára otthont alapított, a rossz körülmények közül származó falusi fiúkat pedig igyekezett támogatni tanulmányaik idején. Ugyancsak a szegények támogatására, illetve a hitéletbe történő bekapcsolásukra hozta létre a „háza-postolok” szervezetét, melynek keretein belül a plébánia hívei szabadidejükben felkeresték a környék családjait, és ahol szükségét tapasztaltak, ott a lehetőségekhez képest segítettek. Aktívan foglalkozott társadalmi, hitbéli, szociális kérdésekkel is. Már ezen időszak alatt igyekezett felhívni a figyelmet, hogy a kommunizmus és a nemzeti szocializmus egyaránt óriási fenyegetést jelentenek a magyar katolikus egyházra és az egész magyar társadalomra. 1927-től a szombathelyi egyházmegye zalai, elmaradott részének püspöki biztosaként 19 új templomot, 7 plébániaépületet, 9 miséző helyet és 12 iskolát építtetett fel. Érdemeit a Szentszék 1937-ben pápai prelátusi cím adományozásával ismerte el. 1944-ben, már veszprémi püspökként szavakban és tettekben is fellépett a vidéki zsidóság gettóba zárása, majd deportálása ellen is, cserébe a náci nyilasok – akik ekkor már irányították az országot – börtönbe zárták. Csak 1945 tavaszán szabadult.

Mindszenty József 1945. október 7-én került a magyar katolikus egyház élére. Személyében egy olyan főpapot állított a Szentszék, aki „szembeszállt a modern politikai zsarnoksággal, a nácizmussal és a kommunizmussal” – mondta róla Ronald Reagan amerikai elnök.⁷⁸ Drahos János érseki helytartó így értékelte Mindszenty érseki beiktatását: „Amikor még a jog és rend uralkodott Magyarországon, a Gondviselés egy kiváló jogtudóst ültetett az esztergomi érseki székbe [...] Most véget ért a higgadt okfejtések, érvelések kora. A harc ideje jött el. Az utcán lobogó hajú, birgerlis ifjak szaladgálnak, géppisztollyal a nyakukban. A Gondviselés ezért egy géppisztolyos primást küldött nekünk. Mindszenty József hercegprímás igazi eleme a harc.”⁷⁹ Mindszenty sokszor

78 Füzér Julián: *Szentnek kiáltjuk! – Emigráns magyarok Mindszenty bíborosról halála 10. évfordulóján*. Katolikus Magyarok Vasárnapja, Budapest, 1987. 58.

79 Balogh Margit: A harc embere. In: *Rubicon*, 2017/4, 18–26. 18.

és sok helyen kiállt a demokrácia mellett. Helyes politikai helyzetfelismerését tükrözi, hogy már az 1945 őszi, még többé-kevésbé demokratikus módon lezajlott választások előtt kiadott körlevelében megállapította, hogy „mintha Magyarországon az egyik totális szellemű zsarnokságot a másik váltotta volna fel.”⁸⁰ Ebben a helyzetben teljes erkölcsi súlyát latba vetve küzdött az emberi jogok megsértése ellen. Származásra, nemzetiségre, vallásra vagy társadalmi helyzetre való tekintet nélkül védelmébe vett mindenkit, akinek emberi jogait megsértették. Magára vállalta, hogy az idegen megszállás, és a kibontakozó kommunista diktatúra miatt fokozatosan elnémuló kormányzati tényezők és politikai pártok helyett is szót emeljen a magyarságot érintő fontos ügyekben. Figyelemmel kísérte az internáltak, a letartóztatottak sorsát. Sorra látogatta a börtönöket és az internálótáborokat. Fellépett a Szovjetunióba szállított magyar foglyok hazahozatala érdekében. Egyaránt tiltakozott a délvidéki és a felvidéki magyarság üldözése és a magyarországi németek kitelepítése ellen. De tiltakozott a szlovák-magyar lakosságcsere erőszakos és emberellenes atrocitásai ellen is. A bíboros határozottan fellépett a fokozatosan kiépülő új diktatúrával szemben. Úgy vélte, nem egyezkedhet a „Gonosszal”, ezért a kormány intézkedéseit minden indokolható alkalommal elutasította – elvi következetességéből. Ez a bátor kiállítás volt az alapja tekintélyének és páratlan népszerűségének. Karizmatikus jelleme, szociális érzékenysége és jelleme mobilizálta, egységbe forrasztotta és mozgósította híveit a keresztényellenes intézkedések ellen. Páratlan teljesítménye volt, hogy a magyar nép többségében sikerült katolikus alapon közös nevezőre hozni a vallásosság és a hagyományos értelemben vett nacionalizmus érzésvilágát.

A kommunista egyházüldözés hajnalán, 1947. augusztus 15-től 1948. december 8-ig tartó „Boldogasszony Évet” hirdetett, amely Magyarország huszadik századi történelmének egyik legkiemelkedőbb vallási eseménysorozatává vált. Hatalmas tömegeket mozgósított, remekbe szabott, szenvedélyes beszédjeiben imára, engesztelésre és tevékeny keresztény életre buzdított. Milliók figyeltek a szavára. XII. Piusz pápa Mindszenty felszentelésekor, 1946. október 21-én azt mondta neki: „Az új kardinálisok közül te leszel az első, akinek vállalnod kell a bíbor színnel jelzett vértanúságot.”⁸¹ Igaza lett. Az egyre totálisab-

80 Mindszenty József: *Emlékirataim*. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 1989. 100.

81 Horváth József: *Mindszenty bíboros*. Mindszenty Emlékbizottság, München, 1980. 6.

bá váló diktatúra elszánta magát Mindszenty kiiktatására és rágalomhadjáratot indítottak ellene. Noha Rákosi Mátyás már 1948 februárjában azt közölte a szovjet elvtársakkal, hogy bármikor talál „jó pszichiátereket, akik örültnek nyilvánítják Mindszentyt”,⁸² letartóztatását december 26-ára időzítették, bízva abban, hogy karácsony második napján nehezebben jut el a hír az emberekhez. Hütlenség, a köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés, kémkedés és valutaüzerkedés vádjával vették őrizetbe, és az Államvédelmi Hatóság budapesti központjába, az Andrásy út 60-ba szállították, ahol Décsi Gyula ÁVH-s alezredes utasításba adta a verőlegényeknek, hogy „Tanítsátok meg vallani!” A Mindszenty József ellen indított koncepciós- és kirakatper 39 napnyi vizsgálati fogság előzte meg, ahol hosszú kínzások és vallatások váltották egymást. Ami szép szóval nem ment, kicsikarták veréssel: „Egyszer aztán már nem tudom tovább számolni az ütésekkel. Arra ébredtek, hogy felloccsolnak.”⁸³ Vallomásának jegyzőkönyvét a verések hatására aláírta, ám mindegyik aláírásához odaillesztett két betűt: „c. f.” Amikor Rákosi a betűk jelentését firtatta, Péter Gábor, az ÁVH rettegett vezetője csak annyit tudott válaszolni, hogy a c. f. „valami vallási marhaság”, Rákosi azonban kapcsolt: „nem, ez nem vallási marhaság, azt jelenti, hogy mindebből »egy szó sem igaz.«”⁸⁴ Igaza volt: a c. f. (*coactus feci*) azt jelenti, hogy a vallomás kényszer hatására született. Büntetésül előkerült a gumibot.

Kirakatperét Sztálin utasítására maga Rákosi konstruálta, felügyelte és irányította. Az ellene folyó eljárással nem csak az országon belüli nyilvánosság-
nak, hanem a külföldnek is üzenni kívántak. Akárcsak a többi kirakatpernek, a Mindszenty-pernek is meg kellett mutatnia, hogyan bünteti meg a kommunista rendszer az ellenségeit, hogyan hozza létre saját ideológiáját a történelemtől, az igazságról, milyen nézeteket vall, mit fogad el, mit utasít el.⁸⁵ És azt is megmutatta, hogy a hatalom nem riad vissza attól, hogy az államfő után a második legfontosabb tisztséget betöltő hercegprímást köztörvényes bűnözőként meghurcolják és életfogytiglani börtönbüntetésre ítélik. Így hát ők sem számíthatnak kegyelemre. És arra sem, hogy majd a külföld segít. Hiszen Mind-

82 Pünkössti Árpád: *Rákosi a csúcson 1948–1953*. Európa, Budapest, 1996. 49.

83 Mindszenty József: i.m. 241.

84 Mi az igazság? Péter Gábor beadványa a börtönben, 1956. július 10. In: *1956-os Intézet*.
Link: <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/dokument/peter.htm>

85 Schmidt Mária: *Egyazon mércével. A visszaperelt történelem*. Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2003. 47–48.

szentyn sem segített sem Róma, sem Washington. Majd akkor pont rajtuk fog? Konceptiók kirakatpere alatt példátlan erősségű sajtóhadjáratban, tüntetések és egyéb demonstrációk százaival próbálták megfélemlíteni a hercegprímást és rajta keresztül az egész országot. Mert Mindszenty József minden tetteivel, minden szavával arra emlékeztette a magyarokat, hogy nem adhatják fel, nem törődhetnek bele szabadságuk elvesztésébe, mert erősebbek, mint az állig felfegyverkezett megszállók, hiszen velük van az Isten, és támogatja őket a Szűzanya. Főpapjuk kiállása és példája erőt adott a nemzetnek, és tudatta Európával és a világgal, hogy Magyarország kitart. Vértanúságával ráirányította a világ figyelmét az egyház és az állam magyarországi konfliktusára, a rendszer gátlástalanságára. Ennek érdekében képes volt példát adni egy újszerű vértanúságra: a glória és az elismerés nélküli mártíromságra. Hazafisága, népéhez és egyházához való hűsége pedig megkérdőjelezhetetlen maradt. Mindszenty hitt az imádság erejében és minket is imára buzdított. 1945-ös esztergomi székfoglaló beszédében a következőt mondta: „Ha újból megtanulunk imádkozni, lesz honnét erőt és bizalmat meríteni. Én is a milliók imahadjáratában és édesanyám mostantól még szorosabbra fogott rózsafüzérében bízom. Ne veszítsétek el bizalmatokat! Tartsuk meg a mi reménységünk rendíthetetlen vallását. Így lesz erők a reánk váró küzdelemre. Ha Isten-Atyánk és Mária Anyánk segít, akarok lenni népem lelkiismerete...”⁸⁶ Az lett. Példát mutatott azzal is, amikor nem költözött be az esztergomi Prímási Palotába, hanem Budapesten maradt, hogy mutassa: eggyé vált az országgal. Mint mondta: „Úgy van rendjén, hogy rom ország prímása romházban lakjék.”⁸⁷

Szabadulását az 1956-os forradalomnak köszönhette, amelynek egyik jelképévé vált. November 3-án rádióbeszédében nyíltan szabadságharcról beszélt, a rendszert pedig „az egész magyar nép söpört el” azért, „mert a nemzet szabadon akart dönteni arról, hogy miképpen éljen.”⁸⁸ De november 4-én az újabb szovjet támadással ahogy az ország, úgy ő is újra elvesztette szabadságát. Az Amerikai Egyesült Államok budapesti nagykövetsége nyújtott számára menedéket. Tizenöt évet töltött el rabként az USA szabadság téri épületében, ahol

86 Beke Margit (szerk.): *Egyházam és hazám – Mindszenty József hercegprímás szentbeszédei*. I. Esztergom Főegyházmege, Esztergom, 1991. 16.

87 Horváth József: i.m. 24.

88 Korányi G. Tamás (szerk.): *Egy népfelkelés dokumentumaiból, 1956*. Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 1989. 107–109.

egészen 1971-ig tartózkodott. Az enyhülés politikájának „eredményeként” a Szentszék és a magyar kormány nyomására emigrálni kényszerült. Erről így nyilatkozott: „Magamra vállalom életem talán legsúlyosabb keresztjét is: kész vagyok elhagyni hazámat, hogy száműzetésben folytassam vezeklésemet Egyházamért és népemért.”⁸⁹ Száműzetésekor a bécsi Pázmáneumba húzódott vissza, ahol – az amerikai nagykövetségen való tartózkodásához hasonlóan – megfigyelte a magyar hírszerzés. 1974. december 18-án, egy hét híján letartóztatása 25. évfordulóján VI. Pál pápa példátlan módon megvonta tőle az esztergomi érseki címet, székét üressé nyilvánította. Mindszenty a pápa döntését tudomásul vette és többé nem használta az érseki címet. Vissza azonban nem vonult: 1975. május 6-i haláláig folytatta lelkipásztori tevékenységét. Végakaratának megfelelően 1975. május 15-én, ideiglenesen a Mariazellben található kegytemplom Szent László-kápolnájában temették el. Bár Mindszenty halála megoldott egy sor politikai, egyházpolitikai kérdést Magyarország és a Vatikán kapcsolatában, a magyar politikai vezetés és az állambiztonság irányítói egyszersmind egy olyan ütőkártyát veszítettek el, amelyet megfogalmazásuk szerint „az elmúlt években gyakran tudtunk használni a vatikáni törekvések visszaszorításában.”⁹⁰ Hamvait 1991-ben szállították haza és helyezték örök nyugalomra az esztergomi bazilikában. 1989-ben a Legfőbb Ügyészség Mindszenty ügyében elrendelte a perújítási nyomozást. 1990. május 18-án rehabilitálták. Teljes jogi elégtételére 2012-ig kellett várni. A Szentszéken, ha lassan és nehézkesen is, de folyamatban van a boldoggá avatása.

A bukás

„Viszlát, Iván!”

Aurora

A kommunizmus feltétel nélküli fegyverletételének jelképes aktusa volt, hogy 1989. december 1-én a világ legnagyobb ateista hatalmának vezetője, Mihail Gorbacsov, az SZKP főtitkára feleségével elzarándokolt Rómába a keresztény

89 Mészáros István: *Mindszenty-leveleskönyv*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 1997. 56.

90 ÁBTL 3.2.9. R–8–009/4. 93. „Vecchio”. Mindszenty tevékenysége, emlékiratai és halála, 1975. június 25.

egyházfőhöz, a lengyel II. János Pál pápához. Canossa-járás volt ez a javából. Belátása annak, hogy a keresztényellenes ateizmus 1917 óta folytatott háborúját elveszítették. Az istenhit és a keresztény erkölcs mindkét egymást követő keresztényellenes totális diktatúra felett győzedelmeskedett. Mert embertelenek, sőt emberellenesek voltak. A történelem rég eltemetettnek gondolt erői újra a legkorszerűbbé váltak. Az Istenbe vetett hit, a vallás legyőzték a kommunizmust. Az idő Mindszentyt igazolta, aki még Bécsben írta azt, hogy „Minden egyénnek, minden nép mindegyes nemzedékének újra meg újra meg kell küzdenie a hitéért. Ez az Isten akarata. Isten fiatal. Övé a jövő. Nemcsak a múlt, a hagyományok, a valamikor nagyságok tudója vagy féltékeny vigyázója, hanem az újnak, a fiatalnak, a holnapnak az előhívója.”⁹¹

„Mártír volt, aki csodálatos helytállással viselt el testi és lelki szenvedéseket egyházához és népéhez mindvégig kitartó hűségben. Az ideológiai és politikai vallásüldözés tette őt modern korunk vértanújává” – hajtott fejet előtte temetésén König bécsi bíboros-érsek.⁹² Mindszenty Magyarország lelkiismeretévé vált, élete, hűsége, majd mártíromsága bizonyíték arra, hogy a vallásellenesség inkább előbb, mint utóbb emberellenessé válik. Bátorsága, a nemzethez, a hitéhez való hűsége mindannyiunk számára azt példázza, hogy a gonosznak ellenállni kötelesség. Mindszenty és a hozzá hasonló bátor hősök döntötték meg a kommunisták uralmát, aki kinyilvánították: nem félnek. Az ő elsőprő erejű szabadságvágyuk táplálta azt az antikommunista forradalmat, amivel újra a saját kezükbe vették sorsuk irányítását. Sokat köszönhetünk nekik.

Köztük Mindszentynek is, „a remény apostolának”⁹³

91 Mészáros István: i.m. 91.

92 Horváth József: i.m. 6.

93 Az idézet Kiss Ulrich jezsuita atyától származik. A Terror Háza Múzeumban 2012. június 15-én így fogalmazott: „Mondjatok nekem Mindszenty előtt egyetlen európai vagy bármilyen főpapot, aki bejárta volna a világot, mint lelkipásztor, és Perthől kezdve Stockholmig minden hívőt személyesen akart vigasztalni, erőt önteni. A remény volt az ő legfőbb üzenete. Akik csak politikailag értékelik, azok nem veszik észre, hogy ő a remény apostola volt.”

Sedivy László a zsidómentő hitvalló lelkész

Fritz Beke Éva⁹⁴

Sedivy László 1870. november 11-én született Szentendrén, Sedivy János morva származású lelkésztanító és Baranyai Angelika gyermekeként. Tanulmányait szülővárosában és Vácott végezte, Kecskeméten érettségizett. Teológiát Budapesten és Pápán hallgatott, Nagykőrösön pedig tanítói képesítést szerzett. Negyedéves teológiai hallgató korában Kamocsán szolgált papoló-káplánként. 1894-ben letette első, majd 1895-ben a második lelkészképesítő vizsgát is. A komáromszentpéteri református gyülekezetben töltötte segédlelkési éveit. 1895 márciusától 1896 márciusáig Negyeden helyettes lelkési tisztséget töltött, ezt követően Diósförgepatonyon szolgált, mint lelkésztanító. Ebben az időszakban kapott meghívást a nyitrai missziós református egyház élére, melyet el is fogadott, ám az áthelyezése nem volt zökkenőmentes.

A nyitrai missziói egyház és lelkésze

A Nyitrai Missziói Egyház 1896. január 19-ei megalakulásáról ezt olvassuk a gyülekezet első jegyzőkönyvében:

„A Krisztus urunk születése utáni 1896-ik s magyar hazánk alapításának ezredeik esztendejében január havának 19-ik napján délelőtt 11 órakor összegyűlének a Nyitra város és vidéke református vallású lakói, hogy vallási érzülettől áthatott szívük sugallatát követve tanácskozzanak afelől, vajon mi képen alakíthatnák meg e városban a Kálvin János tanait követő keresztyén evangélikus református egyházat? Ezen tanácskozás menetéről felvettük ezen következőkben megszerkesztett alakuló gyűlési jegyzőkönyvet.”⁹⁵

94 Mgr, Fritz Beke Éva, PhD., Szlovákiai Református Keresztyén Egyház, Kálvinista Szemle-Kalvinske hlasy szerkesztősége, Komárom, Szlovákia. Email: fbevi829@gmail.com

95 Nyitrai Református Gyülekezet 1. jegyzőkönyve 1896-1897, 1.old. (Az összes idézet esetében a forrásanyag helyesírását használjuk, szerző megj.)

A gyülekezet első gondnoka Dr. Ádám Endre ezredorvosra és a presbiterekre még sok feladat várt. Az imaterem és a leendő lelkipásztor részére való lakás bebiztosítása⁹⁶ után meg kellett találni a megfelelő lelkésztanítót. A már említett jegyzőkönyvben található az a bejegyzés, mi szerint Veress Ede búcsi lelkipásztor, esperes arról értesíti az újonnan alakult gyülekezetet, hogy hiába volt minden igyekezete, de Bajkai Zsigmond papjelölt nem vállalja a nyitrai szolgálatot. A másik jelölt – aki szóba jöhetett volna – Fekecs Sándor csak végső esetben, kényszerből vállalná el a nyitrai lelkésztanítói állást.⁹⁷ Szóba került Sedivy László is – aki szívesen ám az esperes szerint csak abban az esetben lehetne őt Nyitrára helyezni, ha találnának helyette valakit Diósförgepatonyra. Erre az eseményre csak 1897. január végén kerülhetett sor, amikor Csiba Imre negyedéves pápai teológus letette a félévi vizsgáit, és be tudott állni a diósförgepatonyi szolgálatba.⁹⁸

Sedivy hivatalos beiktatása és az imaház felszentelése

Veress Ede esperes – aki egyéb elfoglaltsága miatt nem ért rá – helyett Tóth Kálmán, deáki lelkész, egyházmegyei főjegyző iktatta be 1897.febr.14-én Sedivy Lászlót a nyitrai gyülekezet lelkészi tisztségébe, miután Antal Gábor püspök felszentelte az imaházat. Az ünnepi istentisztelet után a rendeltetésének átadott imaházban az újonnan beiktatott lelkész elnöklété mellett közgyűlés következett, melyen a egyházközség megalakulásának körülményeiről szóló

96 „Nyitrán egy magánház egyik lakásából a közfalak eltávolítása által létesült a tágas imaterem. Ehhez csatlakozott a ház másik felében a lelkész lakása. E lakás egyik szobájában végezte gyülekezetének hivatalos ügyeit. Itt kerestem fel megérkezésem után Sedivy László lelkészt.” Id. Acsay Lajos: *Megemlékezés néhai jó Sedivy Lászlóról, a nyitrai református egyház első lelkipásztoráról*, kézirat, Nyitra, 1957, 3.

97 i.m. Veress Ede levele – 1896. december 14.

98 i.m. 1897. január 11.: Antal Gábor püspök arról értesíti a gondnokot, hogy örömmel felszenteli a nyitrai missziói gyülekezet imaházát, mihelyt az esperes arról értesíti őt, hogy Nyitrára helyezte Sedivy Lászlót missziói lelkésznek. Az imaház felszentelését követően az esperes beiktatja hivatalába Sedivy Lászlót, aki ezután megtartja szószékfoglaló beszédét. 1897. január 17.: Veress Ede levelében arra kérte a gondnokot, hogy az imaházfelszentelését és a lelkész beiktatását február elejére tegyék, mivel a Pápán tanuló negyedéves Csiba Imre csak a féléves vizsgáinak letétele után helyezhető ki Patonyba.

jelentést meghallgatták, majd megválasztották az első tisztségviselőket, vagyis 1 főgondnokot, 1 számadó gondnokot, 1 egyházfit és 4 presbitert – kik közül 2 a református 2 pedig az ágostai hitvallású gyülekezetből kerül ki – és néhány örökös presbitert is. Délután pedig ünnepi ebédre a Szarvas Szállóban került sor.

Sedivy a beiktatása után rögtön megkezdte aktív szolgálatát. A nyitrai missziói egyház körzete nagy kiterjedésű volt. Az igehirdetéseken, hitoktatáson kívül a hívek gondjait, ügyes-bajos dolgait is a missziói lelkész hordozta a vállán. Nyitra megyén kívül Trencsén, Túróc, Árva és Liptó megyében számos szórvány-gyülekezetet, és két fiókegyházat is létesített. A híveket nagyobb településekre – Lipótvár (Leopoldov), Trencsén (*Trenčín*), Zsolna (*Žilina*), Nagyszombat (Trnava), Ruttka (Vrútky), Nyitrabánya (Handlová) – hívta össze, de Érsekújváron (Nové Zámky), Aranyosmaróton (Zlaté Moravce) és Horhin (Horšs) is szolgált. Két helyen imaterem, Ruttkán (Vrútky) a vasutasok, Nyitrabányán (Handlová) a bányászok, Lipótváron (Leopoldov) az állami fegyház kultúrgyülekezési helyisége, s egyebükt csak magánlakás az istentiszteletek színhelye.⁹⁹ Sedivy azonban úgy vélte, hogy Nyitrán volna lehetőség templomot is építeni! Tervét a gondnokok és a presbitérium is támogatta. Ám tisztába volt a gyülekezet anyagi lehetőségeivel. Álma megvalósítása érdekében 2 havi felmentést kért a lelkészi szolgálat alól, és: „Nyakába akasztotta a gyűjtő tarisznyáját, és bejárta az egész Felvidéket. Legalaposabban Nyitra vármegyét, amely akkor nyugat felé egészen a Morva folyóig, és északra a Túrócig terjedt.”¹⁰⁰ A missziói egyház szépen fejlődött. Sedivy szorgalmának és a hívek buzgalmának eredményeként 1911. március 12-én felszentelték a templomot.¹⁰¹

Az ezt megelőző időszakban alapított szórványgyülekezeteket és fiókegyházakat Sedivy az 1944-ben bekövetkezett haláláig, a lehetőségeihez mérten rendszeresen látogatta!

99 Id. Acsay Lajos: Megemlékezés néhai jó Sedivy Lászlóról, a nyitrai református egyház első lelkipásztoráról, kézirat, Nyitra, 1957, 3.

100 i.m. id Acsay Lajos 1.

101 A nyitrai ev. ref. egyház k. jegyzőkönyve, 1897–1921, I. kötet, 1911. március 12-i közgyűlés.

Sedivý megfigyelésének kezdete

Az 1938-as visszacsatolást követően Nyitra az önálló Szlovák állam területén maradt. A fennmaradó iratok¹⁰² alapján arra következtethetünk, hogy Sedivý megfigyelése már az 1939-es évben elkezdődött. Ennek leírásában a fellelhető iratok keletkezési sorrendjét vesszük alapul. Némely iratoknak a későbbi történések szempontjából is lesz jelentőségük.

1939. július 19-én a pozsonyi székhelyű Szlovák Belügyminisztériumból 8886/1939 számmal ellátott, 1939. július 22-én a miniszter által jóváhagyott szlovák nyelvű¹⁰³ értesítés érkezett a Nyitrai Csendőrpáncsnokság Hivatalába, mely szerint Sedivý László, Chrudim-i illetőségű, nyitrai református lelkész államellenes tevékenységet végez. A pozsonyi állami szervek tudomására jutott, hogy az illető lelkész szlovákellenes gondolkodású, és ezért kéri az ügy kivizsgálását. Amennyiben ez az állítás megfelel a valóságnak, azonnali hatállyal utasítsák ki az illetőt Szlovákiából. Az eset kivizsgálására és az eredményről való beszámolásra 8 nap állt a nyitrai hatóságok rendelkezésére. A levelet 1939. július 25-én adták postára.¹⁰⁴

A nyitrai csendőrpáncsnokság a 8886/1939 számmal érkezett felszólításra 1939. augusztus 2-án – 1011/1939 szám alatt – jelenti a vizsgálat eredményét. Sedivý László és felesége személyes adatainak felsorolását követően az olvasható, hogy a lelkészt semmiképpen nem lehet kiutasítani, mivel 1925. szeptember 9-től hivatalosan is nyitrai illetőséggel bír. A megnevezett – és felesége is – magyar nemzetiségű, és az egyesült magyar pártok tagja. A vizsgált személy ugyan erős magyar érzelmű, de ez ideig semmilyen nyilvános politikai rendezvényen nem lépett fel és semmilyen államellenes politikai tevékenységet nem tanúsított. A nevezettet nyilvántartásba vették, és ha a jövőben bármilyen helytelen tevékenységben venne részt, azonnal jelentik a pozsonyi illetékes szerveknek.¹⁰⁵ A jelentést 1939. augusztus 7-én küldték el. Eközben Pozsonyba már türelmetlenül várták a híreket, gondolva, hogy a nyitrai hatóság nem tett eleget a július 19-én kelt felhívásnak, mert a Szlovák Belügyminiszter El-

102 Ústav Pamäti Národa, názov archívneho fondu: Ústredňa štátnej bezpečnosti, pôvodná značka archívneho fondu: ÚŠB, inv. č.: 209-396-62, (továbbiakban: ÚPN) (Nemzeti Emlékezet Intézete).

103 Megj.: A szlovák nyelvű iratokat a szerző fordította magyar nyelvre.

104 i.m. ÚPN, 8886/1939.

105 i.m. ÚPN, 1011/1939.

nöksége a 10.310-es jelzésű, 1939. augusztus 4-ei keltezésű és „Bizalmas” pecséttel ellátott, „ex offó” (hivatalból) utasítja immár a nyitrai csendőrparancsnokot személyesen, hogy tíz napon belül tegyen eleget a 8886/1939 szám alatt küldött felszólításnak.¹⁰⁶ A nyitrai csendőrparancsnokság 1080/1939 számú, 1939. augusztus 11-ei keltezésű iratban közli a belügyminisztériummal, hogy eleget tettek a kérésnek. Ezt a jelentést 1939. augusztus 18-án 10787-es szám alatt iktatta a belügyminisztérium elnöksége.¹⁰⁷

A fentiek alapján elmondható, hogy ettől az időszaktól kezdve Sedivy László az állami szervek megfigyelése alatt állt, mégpedig annak ellenére, hogy – amint az az alábbiakból kiderül – mintegy öt hónapos tortúra, levelezgetés, megfigyelés és lelki nyomás után kiderült, hogy nem a lelkész Sedivyről volt szó.

A fennmaradt iratok között található Sedivy László kézzel írt 1939. szeptember 4-ei keltezésű szlovák nyelvű levele is, mi szerint eleget téve az 1158/39 számú felszólításnak, 24 órán belül beszo­l­gáltatta a rádiókészüléket, holott tudja, hogy ő, mint tulajdonos személyesen semmit nem követett el. A rádió használatával soha nem élt vissza, tehát törvénysértést nem követett el. Amennyiben a csendőrségre panasz érkezett, csakis olyan eset miatt lehetett, ami akkor történt, mikor ő nem tartózkodott odahaza. Az egyik ilyen eset akkor történhetett, amikor a rokonai nem kapcsolták ki a rádiókészüléket az adást követően, és felhangzott a magyar himnusz, s ezt a nyitva felejtett szobaajtón át meghallották az ebé­di­dő­jüket töltő munkások, aki aznap a szőlőben dolgoztak. A másik eset akkor történhetett, amikor a lelkész 80 éves anyósa egyik vasárnap istentiszteletet hallgatott a rádióban, és a himnusz elhangzása előtt nem kapcsolta ki a rádiót. Sedivy ekkor a városban tartott istentiszteletet. Majd bocsánatot kér és a hivatalos szervek elnézését kérve szeretné, ha az el­le­ne folytatott eljárást beszüntetnék, és visszakaphatná a rádiókészüléket azzal az ígérettel, hogy a jövőben legnagyobb gond­dal ügyel arra, hogy a fentiekhez hasonló esetek ne történjenek meg.¹⁰⁸ A rádiókészülék elkobzása ügyében a lelkész felesége is írt egy levelet a nyitrai előjáróságra, miszerint nekik fontos a készülék, és vegyék figyelembe azt a tény­et is, hogy férje az első felszólításra,

106 i.m. ÚPN, 10.310/1939.

107 i.m. ÚPN, 1080/1939.

108 i.m. ÚPN, 239, érk. 1939. szeptember 5.

önként adta le a rádiókészüléket augusztus 31-én.¹⁰⁹ A nyitrai hatóság mindenképpen a saját igazát bizonygatta.¹¹⁰ 1939 decemberében a belügyminiszter elnöksége egy Nyitrára címzett levélben – a 7239/1939 sz iratra adott válaszában – kéri a Sedivy család rádiókészülékének visszaszolgáltatásáról készült jelentést. Megj: Dr. Koso az iratok alapján személyesen meggyőződött arról, hogy nem a nyitrai lelkésztől, hanem egy másik, Domažlice-i illetőségű Sedivyról van szó...¹¹¹ Egy 1939. december 27-ei másfél soros szöveg tanúsítja, hogy a Sedivy család november 20-án visszakapta a rádiókészüléket.¹¹²

Az augusztus elejétől a fenti tortúrával párhuzamosan az alábbi események történtek.

A már fentebb említett aktában található 1939. szeptember 12-ei keltezésű, 2114/39 számú irat, illetve a hozzá csatolt rövid jegyzőkönyv alapján Sedivy László önként jelentkezett a csendőrségen, és állampolgársági hűségesküt szeretett volna tenni, annak különösen örülne, ha erre Nyitrán kerülne sor, mivel a korabeli közlekedési eszközökre való tekintettel, kedvezőtlen lenne számára, ha más városba kellene utaznia emiatt.¹¹³ A belügyminisztérium válasza csak november elején érkezett meg, miszerint a nevezett lelkész leteheti az állampolgársági hűségesküt a járási parancsnok kezébe, feltételezve, hogy az illető szlovák állampolgár. Az aktusról készült jegyzőkönyvet közvetlen az iskolaügyi minisztériumba küldjék.¹¹⁴ Hogy mi lett ennek az ügynek a lefolyása, arra csak közvetett utalásokat találni a későbbi – 1942-ből származó – iratokban. Vajon szlovák állampolgár volt-e Sedivy, és 1939-ben letette-e az állampolgársági hűségesküt? Ha igen, akkor milyen hatással volt a további életére – ezt fogjuk vizsgálni a következő fejezetekben.

109 i.m. ÚPN.7239.

110 i.m. ÚPN, 7239/1939, itt is szerepel a 10 310-es irat száma.

111 i.m. ÚPN, 20719, 1939. december 11.

112 i.m. ÚPN, 9744/1939.

113 i.m. ÚPN, 2114/1939, az iktató pecsétje alatt szerepel a 10.310 szám – mely irat az államellenes tevékenységével foglalkozott.

114 i.m. ÚPN, 12345/prez./1939.

A nehéz idők kezdete

Mint az ismeretes, a második világháború idején a szlovákiai zsidó lakossággal szemben is különféle intézkedéseket fogantatosítottak. A háború előrehaladtával egyre szigorúbbak lettek a rájuk vonatkozó törvények. A keresztyén egyházak anyakönyveiben lapozva megállapíthatjuk, hogy az általunk vizsgált időszakot – (1939–1942) – megelőzően is előfordult néha egy-egy ki-keresztelkedés. Azt is elmondhatjuk, hogy azokat az embereket teljesen más indította őseik vallásának elhagyására, mint a háború borzalmaitól szenvedő hittestvéreiket.

A zsidók gettósítása, hivatásuk vagy foglalkozásuk gyakorlásától való eltiltás, munkaszolgálatra való kényszerítése, sárga csillag viselése a felöltőn, kijárási tilalom, gyűjtőtáborok, s innét már csak a haláltáborokba vezetett az út...

Amikor az első – szinte hihetetlennek tűnő – hírek megérkeztek a haláltáborokról, sokan kételkedtek azok valódiságában és nem akarták elhinni, hogy rájuk is ilyen sors várhat. Ahogy telt az idő, egyre nagyobb lett a bizonytalanság, a félelem, és a jövőtől való rettegés beárnyékolta mindennapjaikat. Egy túlélő így emlékezik ezekre az időkre: „1942. februárja volt. A kemény tél ölmos ege, mintha díszlete lett volna egy küszöbön álló tragédiának. A háború már harmadik éve tombolt. Minden emberben élt a félelem, talán szerte a világon, de a legnyomasztóbb sorokban mégis a zsidók voltak. Jogaiktól megfosztva éltek szomorú életüket, érezve, hogy valami szörnyű katasztrófa peremén állnak. Nyugtalanságuk hasonlított azon barmok nyugtalanságához, melyek közvetlenül a vágóhíd előtt állanak. Hírek keringtek, elferdítve, átalakítva – de valamennyi csak rossz sejtelmeknek volt a kifejezése. Anyák, apák merengve nézték gyermekeiket, és arcukon ott volt a kérdés »mikor?« és »mi lesz?«... Nyitrán sem volt másképp és e sorok írója voltaképpen a nyitrai eseményeket mondja el, melyek teljesen megegyezők a többi városban lezajló eseménnyel: ugyanaz a hatalom, ugyanabban az országban, ugyanazzal a z embertömeggel, ugyanazt tehette csak... Miként tudom, ott ahol voltreformátus hitvallású pap, mindenhol ugyanazt az emberséges gesztust mutatta: megkísérelte segíteni, ami keresztyéni kötelesség, ami Isten parancsa voltaképpen!... (...) Kitént e munkánál Sedivý László református lelkész, aki nem félt azoktól a nyílt fenyegetésektől, melyeket nap nap után hallania kellett bizonyos köröktől,

akik rossz szemmel nézték ezt a missziós munkát, arcúlítve mindent amit keresztény szellemnek neveznek.”¹¹⁵

A reménység szikrája

A fenti sorok nagyon jól érzékeltetik az akkori közhangulatot, a lelkészek emberszerető magatartását. Ha belelapozunk a nyitrai gyülekezet anyakönyvébe, rögtön nyilvánvalóvá válik Sedivy László zsidómentő munkája. A zsidóság köréből 1938-ban ketten, 1939-ben tizenheten, 1940-ben szintén tizenheten, 1941-ben huszónhárman kérték a keresztség felvételét, ám 1940-ben már kétszáznyolcvan ilyen jellegű bejegyzést olvashatunk. Többnyire Nyitrán vagy a közelében élők keresték menekülésük lehetőségét a keresztségben, de nem ritka a távolabbi városokból, településekről érkező családok sem. Az anyakönyvi bejegyzéseken kívül id. Acsay Lajos feljegyzéseiben is olvashatunk erről az időszakról, amikor már megkezdődtek a gyűjtőtáborokba való elszállítások, szinte tömeghisztériává nőtt a zsidó vallásból való menekülés. Ezt az kiszivárgott információ váltotta ki, mi szerint azok, akik legkésőbb 1942. március 16-ig megkeresztelkednek, mentesülnek a kitelepítés alól. Ebben az időszakban – amint azt a nyitrai gondnok leírta – tömegesen, százával keresték fel a keresztyén lelkészi hivatalokat a kitérni szándékozók. A katolikus egyházba való belépést hat hetes előkészítés előzte volna meg, és az idő szűke miatt ez nem volt járható út a tömegek számára, így a protestáns egyházak felé fordultak. „S megindult egy vég nélküli áradat Sedivi lelkipásztor felé. Szinte csodával határos, milyen gyorsan jutott el a hír Pozsonyba (Bratislava), Nagyszombatba (Trnava), Zsolnára (Žilina) és számos távoli kis falucskába egy-két hét alatt.”¹¹⁶ Acsay Lajos ugyanebben a feljegyzésében azt írja, hogy a tömeges keresztelkedések 1942. március 10-én kezdődtek. Mivel a zsidók napközben nem mutatkozhattak tömegesen az utcákon, ezért sötétedés után keresték fel Sedivy Lászlót fent, a Zoboron¹¹⁷ lévő lakásán. Több tucat síró-rívó asszony és ember kérte a lelkészt, hogy keresztelje meg őket. Sedivy a napi

115 Dr. Fodor Károly, Kassa, 1957. szeptember, visszaemlékezés, Nyitrai Református Gyülekezet 1–2.

116 I.m. id. Acsay, 7.

117 Nyitrához tartozó hely, melynek lejtőin ma is folyik szőlőtermesztés.

teendők után fáradt volt, látása sem volt valami jó, és kérte a tömeget, hogy reggel jöjjenek a templomba és akkor eleget tesz kérésüknek, mert otthon nem keresztelhet. Ám a sok kétségbeesett ember között szép számmal voltak vidékről érkezettek, és gondot jelentett volna a másnapi visszatérés. Ennek fényében addig könyörögtek a lelkésznek, míg az engedett a rébeszélésnek, és lement velük a városba. „Egy pár gyertyával gyéren világított templomban, egy-két alkalmi bibliai vers felolvasása után szentbeszédet mondott, majd atyai intelem után megkérdezte a jelenlevőktől, kívánják-e tiszta szívből felvenni a keresztség szentséget. Az egyházi és családjának tagjai voltak a keresztszülők. A megkeresztelés után a tanácsterembe vonultak. Mindegyiküknek igazolnia kellett magát az illetékes járási hivatal értesítésével (Výmer-rel), hogy bejelentette szándékát a zsidó vallásból való kilépésre. E nélkül az igazolás nélkül senkit sem keresztelt meg. Ennyire tisztelte a hatóságot. Nem akart az állami törvények ellen vétetni. (...) Igazolás után a kikeresztelkedés tényét beírta az anyakönyvbe, és a vidékieknek el kellett utazniuk, ki is állította a keresztlevelet. Reggelig tartott ez. De haza nem mehetett, mert újabb jelöltek tömege várta a templomban.”¹¹⁸ Több hónapon át tartott ez az embert próbáló szolgálat. Nem tudni, hogy a keresztség megszerzése által hányan kerültek el a haláltáborokat, de legalább akkor és ott a keresztelőmedencénél felcsillant előtti a túlélésbe vetett reménység szikrája.

A márciusi tömeges kikeresztelkedések után kicsit lecsökkent az keresztelkedések száma, ám amikor 1942 augusztusában egy újabb amnesztia híre kapott lábra, vagyis, hogy a szeptemberig kikeresztelkedettekre vonatkozik az amnesztia, a zsidók ismét tömegesen keresték fel a protestáns parókiákat.

A következmények

A zsidómentés sehol nem múlt el következmények nélkül.

A Nyitrai Református Egyházközség birtokában van a hajdani egyházi lánya Rásó Lajosné, szül. Matyó Erzsébet 1997-ből származó visszaemlékezése, melyben az 1942-ben történt eseményekkel kapcsolatban azt is leírja, hogy a magyarok gyalázását nem viselte annyire nehezen, mint amikor látta, hogyan bánnak a zsidó családokkal. Szemtanúja volt, amikor egy anyát az-

118 i.m. id. Acsay, 7-8.

zal a megjegyzéssel hurcoltak el gyermekeitől, hogy azokért másnap fognak eljönni...¹¹⁹ A többség tétlenül – megfélemlítve – nézte a zsidó szomszédjaikkal való kegyetlenkedéseket. Sedivy hivatásból és kötelességből megkezesztelte a zsidókat, s amikor az egyházi feleségét felkérte keresztanyának, az asszony megkérdezte tőle: „»Tudja-e tiszteletes úr, hogy ebből nagy baj is lehet?» arra ezt felelte: »Bözsike tudom, de mindent meg kell tennünk, hogy megmentsük őket.« Ezt a tisztséget édesanyám ekkor elvállalta, hogy mindent meg fog tenni, hogyha a bajok bekövetkeznek...”¹²⁰ A szülők gyerekeket is figyelmeztették, ha bárki bármit is kérdezne a tiszteletes úr felől, semmit se válaszoljanak, hanem a kérdezősködőt küldjék szülőkhöz. Amikor aztán egy napon megjelentek a házban a Szlovákia Nemzetbiztonsági Hivatalának (Úrad Štátnej Bezpečnosti Slovenskej krajiny) emberei és kérdezősködni kezdtek a zsidók megkereszteléséről, és több alkalommal faggatták az egyházi feleségét: miért kereszteli a lelkész a zsidókat, az asszony miért keresztanyjuk a zsidóknak, mennyi pénzt vagy aranyat kapott Sedivy a zsidóktól a keresztelésért, már sejtette a család, hogy ők is és a lelkészük is nagy bajban van. Pár nap múlva aztán hallották a Zoboron lakó ismerősöktől, hogy Sedivy Lászlót letartóztatták és elhurcolták.¹²¹

Sedivy László aktájában található a Grenzbote című szlovákiai német nyelvű napilap 1942. augusztus 12-ei számának egy cikke, melyben ismételt kálvinista keresztelési botrányról számol be, megnevezte a gazdag zsidó családokat, akiket a nyitrai lelkész augusztus első napjaiban keresztelt meg. A rövidke cikk végén véleményének, mi szerint ezek a zsidók nemcsak Pozsonyból Nyitraig szóló utazási engedélyük volt, hanem egy olyan igazolással is rendelkeztek, mellyel a Szlovák állam egész területére utazhatnak. Ez az utazási engedély pedig egyenesen sérti az összes ide vonatkozó szabályozást, mert egyetlen egy zsidó sem jogosult erre. Ezekkel a sorokkal csak tovább szította a közvéleményt, és tulajdonképpen az előszele volt a két héttel későbbi eseményeknek.¹²²

1942. augusztus 27-én 15.15-kor érkezett egy telefonhívás Pozsonyból az állambiztonsági központból a nyitrai állambiztonsági hivatalba, mi szerint Sedi-

119 Ráso Lajosné, szül. Matyó Erzsébet, 1997. január 11. visszaemlékezés, 4.

120 i.m. Ráso Lajosné, 5.

121 i.m. Ráso Lajosné, 5.

122 i.m. ÚPN. 25429/26.8.1942.

vy László kálvinista papot azonnal le kell tartóztatni. 13.20-kor a csendőrpáncsnok kiadja a napiparancsot, hogy azonnal hozzák be Sedivy. 15.45-kor telefonhívás érkezett Pozsonyba a nyitrai csendőrpáncsnokságról, mi szerint a kálvinista pap, Sedivy le van tartóztatva és a legközelebbi vonattal Illavába (Ilava) szállítják. Még aznap jelenti az illavai gyűjtőtábor parancsnoka Pozsonyba, hogy a nyitrai csendőrség leszállította a táborba Sedivy Laszló kálvinista papot, aki 1870. november 11-én született Szentendrén, magyar nemzetiségű, nős. Lakhelye Nyitra, Martinská dolina 9. Az iktató pecsétje mellett ceruzával írt megjegyzés látható: „Krstil Židov“ (zsidókat keresztelt).¹²³

Sedivy letartóztatása másnapján, 1942. augusztus 28-án a Gardista című újságban – az első Szlovák Köztársaság fasiszta félkatonai szervezetének, a Hlinka-gárdának hivatalos lapja – is megjelent egy a zsidók keresztelésével kapcsolatos cikk: Sedivy a pap a zsidók segítségével akarja Nyitrát elmagyarosítani – Pár nap alatt 717 zsidóból csinált magyar kálvinistát. A cikk azt taglalja, hogy Sedivy a többszöri figyelmeztetés ellenére sem hagyott fel a zsidók tömeges keresztelésével. Mindezt vallási előkészület nélkül, nyereszkedésből tette, és ezáltal lejáratva a kereszttség szentségét. A megkeresztelt zsidók rögtön magyar nemzetiségűnek lettek bejelentve, ezáltal gyarapítva a nyitrai magyarság sorait. Előfordulhat, hogy az ez által kiváltott általános felháborodásból eredően Sedivy úrnak problémái lehetnek. Ezért Nyitráról kitiltották és védelem alá helyezték. A cikk írója a továbbiakban abbéli aggodalmának ad hangot, hogy reméli, ezután nem fognak Sedivy úrból mártírt csinálni, mint ahogy azt tették a zólyomi (Zvolen) lelkészből, Puskás úrból.¹²⁴ Ezalatt az idő alatt Sedivy az illavai táborban sínylődött, ahonnan letartóztatása után egy héttel Pozsonyba szállították kihallgatásra. A kiadatási lapon olvasható, hogy a letartóztatott illető rendesen viselkedett az illavai gyűjtőtáborban.¹²⁵ Pozsonyból írt a családjának, és sorai nagy örömet szereztek odahaza. Ez a tény a felesége válaszeleéből ismeretes. Az olvasó továbbá értesül az otthoni eseményekről is. Az lelkész felesége és az ügyvéd a közeljövőben készültek Tuka miniszterhez. Viszont az lenne a legörvendetesebb tény, ha már rendben lenne a lelkész állampolgársága, mivel ettől függ a jövőbeli léte – itt kéri

123 i.m. ÚPN. 26103.

124 i.m. ÚPN. Gardista – 26239.

125 i.m. ÚPN. 26314.

az asszony az állampolgársági kérvény megküldését, amit az ügyvéd gyorsan rendbe tudja tenni.¹²⁶

Közel két hét pozsonyi tartózkodás után, 1942. szeptember 15-én íródott Sedivy László kihallgatásáról szóló jegyzőkönyv. A személyes adatok felvételét követően a lelkésszel ismertették a kihallgatás tárgyát, felhívták figyelmét, hogy a kérdésekre csakis az igazat válaszolja, majd a neki feltett kérdésekre adott válaszaiból az alábbiakat tudjuk meg: 1939 és 1941-es év végéig kb. 70 zsidót keresztelt meg a körzetéhez tartozó településekről. Minden egyes személytől 20-20 koronát kért, a keresztelésért, valamint az adminisztrációs költségekre. Ezen kívül mindenkinek megemlítette, hogy lehetőségeikhez mérten adakozhatnak a templom felújítására ill. belső berendezésére. A hetven megkeresztelt személytől mintegy 9000 korona gyűlt össze, melyet id. Acsay Lajos gyülekezeti gondnok gondjaira bízott. Tömeges keresztelésekre 1942. márciusában került sor. Egyházi előjáróitól nem kapott erre vonatkozó utasítást. Viszont a nyitrai előjáróságon – járási parancsnoktól Fábíán úrtól és a járási felügyelőtől Dr. Andel úrtól – megkérdezte, hogy a hozzá forduló zsidókat megkeresztelheti-e, ha azok felmutatják a nyitrai járási hivatal által kiállított igazolást, mi szerint kiléptek a zsidó egyházból. Mindkét járási előjáró azt felelte, a kálvinista egyház előírásai szerint megkeresztelheti azokat hozzá forduló személyeket, akik kilépnek a zsidó egyházból. 1942 márciusában egyházi körzetének településeiről 217 zsidó személyt keresztelt meg. Sedivy megemlíti azonban azt is, hogy amikor pozsonyi lelkész kollégája a tüdőbaját kezelte a Tátrában, akkor felkérte őt a helyettesítésre. Ebben az időben 50 pozsonyi zsidót keresztelt meg. Továbbá az is a jegyzőkönyvben van rögzítve, hogy a keresztelések a lehetőség szerint templomban történtek, ahol pedig templom nem állt a rendelkezésükre, ott a zsidó család házában került sor az eseményre. A megkereszteltekről jelentést tett Dr. Kompíš csendőrparancsnoknak, aki két személyt küldött a parókiára, hogy ellenőrizzék a bejegyzett neveket. Az összes megkeresztelt személy nevére nem emlékezett, de kihangsúlyozta, hogy Dr. Kompíšnál megtalálható a témához kapcsolódó összes jelentés és névsor. Ami az anyagiakat illeti, a 217 zsidó személy megkereszteléséért 70 000 koronát kapott, melyből 50 000 koronát Acsay gondnok betett a bankba, 20 000 koronát pedig magánál hagyott a lelkész, s ebből 6 000 koronáért harmóniu-

126 i.m. ÚPN. Sedivy Jolán levele férjének: 1942.szeptember 9-ről.

mot, 5 000 koronáért harangot vásárolt, 9 000 koronát pedig egyéb egyházi célokra szánva tartott meg.

A vallomás azzal fejeződik be, hogy fel sem merült benne, hogy magatartása sérti a közvéleményt, hiszen a katolikus plébánián is kereszteltek a zsidókat.¹²⁷ Két nappal később ismét sor került egy kihallgatásra, melynek tartalma hasonló a szeptember 15-ei gépelt változat tartalmához. Erről kézzel írott feljegyzés készült, és ennek alapján sürgősen kéri a pozsonyi hatóság a nyitrai kollégáktól a jegyzőkönyvbe foglalt információk helyességének kivizsgálását, valamint a megkeresztelt személyekről szóló összes adat ellenőrzését és lakcímet is tartalmazó teljes névsor elküldését.¹²⁸ Ezt követően a lelkészt visszaküldték az illavai táborba.¹²⁹

1942. október 10-ei keltezésű a nyitrai jelentés, amely a 26 386/3 – 1942 jelzésű felkérés alapján készült, mi szerint a csendőrök jelentését és a megkeresztelt zsidók névsorát is tartalmazza, továbbá Fábíán nyitrai járási parancsnok jóváhagyta Sedivy jegyzőkönyvbe mondott vallomását, mi szerint ő mondta a lelkésznek, hogy megkeresztelheti azokat a zsidókat, akik rendszeren kiléptek a zsidó vallásból, és a járási hivatal kiadja nekik az erre vonatkozó igazolást. DE! A zsidók nem rendelkezhetnek ilyen igazolással, mert a járási hivatalokban fel volt függesztve a zsidó átlépések intézése. Az anyagiak forgalmáról pedig a letartóztatott személyt kérdezzék, hogy vezetett-e ilyen jellegű naplót, ha igen, akkor az hol, és kinél van, mert a parókián ez nem található.¹³⁰ Később, amikor a pozsonyi állambiztonsági szervek megkapták a jegyzéket, azonnali hatállyal kérték a Sedivy által megkeresztelt összes zsidó elszállítását, mivel a keresztségük érvénytelen, ugyanis nem rendelkeztek az előírások szerinti igazolásokkal, tehát a kálvinista egyházba való belépésük törvénytelen.¹³¹

Miközben a hivatalok egymással leveleztek, az utasításokra, felszólításokra érkeztek a jelentések, a letartóztatott lelkész fizikai és lelki egészségi állapota egyaránt gyengült. Erre utalnak Sedivy Jolán levelei, melyeket 1942. október 12-én írt.

127 i.m. ÚPN. Zápisnica, 15.9.1942. (Jegyzőkönyv, 1942.9.15.).

128 i.m. ÚPN. 26 386/3 – 1942.

129 i.m. ÚPN. 26 386/4 – 1942.

130 i.m. ÚPN. 2329/1942.

131 i.m. ÚPN. 30 939 /3-1942

Az egyik levél a miniszterelnöknek volt címezve. Ebben a férje szabadlábra helyezéséért könyörög a lelkipásztor felesége, mivel férje 72 éves, beteg, éjszánkánként izomgörcsök gyötrik, gyakran vérzik az orra. Könnyekkel a szemében könyörög kegyelemért férje részére, aki, mint a tanúk is bizonyították, csakis érvényes hivatalos okmányok felmutatása után keresztelte meg a hozzá forduló zsidókat. Egyébként már szeretett volna nyugdíjba vonulni, de nem akadt alkalmas utóda. A miniszterelnök kegyelméért esdekelve fejeződik be a levél. A miniszterelnök személyes titkára továbbította Sedivy Jolán kérvényét.¹³²

A másik levélben – amely a pozsonyi állambiztonsági központba szolt – a hitves könyörögve kéri a hatóságot, hogy hivatalos személy jelenlétében engedélyezzék férjével való találkozást, különös tekintettel arra, hogy férje csak havi egy alkalommal és korlátozott terjedelmű levelet írhat családjának, és nagyon nagy fontos lenne megtárgyalni a családi dolgokat.¹³³ A pozsonyi állambiztonsági központ engedélyezte Sedivy Jolánnak a férje látogatását – 1942. november 13-án.¹³⁴ A látogatást követően František Benuškának az állambiztonsági hivatal előljárójának az alábbi szövegű táviratot küldi Sedivy Jolán. „Alázatosan kérem az Úr Jézus Krisztus nevében, könyörüljön a 72 éves férjemen Sedivy Lászlón, akit tegnap meglátogattunk Illavában. Nagyon beteg és gyenge, hogy ne ott pusztuljon el, kérem, mielőbb szabadítsa őt ki...”¹³⁵

A lelkész felesége nem hiába ostromolta könyörgésével az állami hatóságokat. 1942. november 21-én a miniszterelnöki hivatal is levelet írt a pozsonyi állambiztonsági szervek központjába, ahol úgy döntöttek, hogy Sedivy László nyitrai református lelkészt szabadon bocsájtásuk.¹³⁶ Erre az eseményre 1942. november 25-én került sor. Az aktában található Sedivy László által aláírt becsületbeli nyilatkozat, mi szerint az elbocsátott személy egy évig nem vesz részt a közéleti eseményekben, politikai gyűléseken, nem ír semmilyen újságba, kerüli a nagyobb társaságot és nem kritizálja az állami szerveket, sőt, a polgártársait is türelemre inti. Tudomásul veszi, hogy csak feltételesen engedik szabadon a gyűjtőtáborból, ahová visszakerülhet, ha viselkedésével erre okot

132 i.m. ÚPN. 135/1942.

133 i.m. ÚPN. 31 145.

134 i.m. ÚPN. 31 145/4-1942.

135 i.m. ÚPN. 1650.

136 i.m. ÚPN. 35 499 /4-1942.

szolgáltat. Ez a nyilatkozat az 1942.november 26-ai keltezésű, az elbocsájtást igazoló okmány mellékletét képezi.¹³⁷

Azt gondolná mindenki, hogy ezzel az elbocsátási nyilatkozattal befejeződött Sedivy László meghurcolása.

Mi lehet az oka annak, hogy még 1942. decemberében és még 1943. januárjában is keresi férjét? Hová tűnhetett a Sedivy László? A lelkész megfigyeléséről, letartóztatásáról, kihallgatásáról szóló iratokat tartalmazó akta utolsó lapjain (1942. december 15. és 1943.január 13. majd 20.) a hatóság azt próbálja bizonyítani, hogy Sedivy Jolán kérelmének, melyben férje szabadon bocsájtásáért könyörög, nem tudnak eleget tenni, mivel 1942. november 25-én már megtörtént.¹³⁸

A nyitrai gyülekezet iratai között szerepel egy munkanapló, amely az események összefoglalását tartalmazza attól kezdve, 1942.augusztus 27-én Sedivy Lászlót Illvaára elszállították. Az események kronológiai sorrendbe, rövid pontokban olvashatók, és ebben az áll, hogy „XI. 25-én d.u. Sedivy lelkész szabadlára helyezve táborból visszatért.”¹³⁹

Összefoglalás

A fentiekben arra törekedtünk, hogy a második világháború történéseinek egy kis szegmensén keresztül megvilágítsunk néhány emberi sorsot, azokat, akik szembe mertek szegülni a nagyhatalmak céljaival, és csak az emberség, a felebarát iránti szeretet vezérelte őket. Hogy mi lett a több száz, Sedivy által megkeresztelt zsidó sorsa? Ez már egy újabb kutatás tárgyát képezi. Az egyik – már idézett – visszaemlékezésben olvashatjuk, hogy mire Sedivy a börtönből visszatért, a tragédia első felvonása lejátszódott, új híveinek 99%-át elhurcolták...¹⁴⁰

A fogságban töltött hónapok megpecsételték a Sedivy László sorsát. A nagy darab, erőteljes férfiú lefogyva, beteges tért vissza, és mint azt Acsay Lajos is

137 i.m. ÚPN. 310-1/42.

138 i.m. ÚPN. 38 567/4-1942, 15-435/1942, 1319/4-1943, 2073-1943.

139 Id. Acsay Lajos egyházi munkanapló n.t. S.L. működésének beszüntetése és Illvára való elszállítása után, 1942. augusztus 27.

140 i.m. Fodor, 2.

leírta, már sosem lett e régi. Híveivel továbbra is szorgalmasan törődött. Legutolsó nagy – igehirdetéssel és úrvacsora osztással egybekötött – körútját 1944 pünkösdjén tette meg. 1944. június 16-én hunyt el, és a nyitrai temetőben helyezték nyugalomra.

2012. augusztus 3-én Raul Wallenberg születésének centenáriumán az emberséges magatartásáért, az üldözött zsidó származású honfitársainak védelmezéséért, mentéséért posztumusz *Helytállásért* oklevelet kapott, melyet, élő rokona nem lévén a nyitrai református lelkipásztor, Ficzer Tamás vett át, és azóta is a nyitrai református templomban emlékezteti az ott lévőket egykori zsidómentő, hitvalló lelkészükre Sedivy Lászlóra.

Egyházi emberek a Gestapo és a nyilasok kezén – „a világ legkülönösebb kálvinista gyülekezete”

Filep Tamás Gusztáv¹⁴¹

Mondandóm két, lehetséges, hogy csak lazán kapcsolódó, de a konferencia témakörébe egyaránt illő részből áll. Először – nem átfogó jelleggel, inkább csak a témába való bevezetésként, emlékeztetőként, figyelemfelhívóként – olyan egyházi személyekről lesz szó, akik a II. világháború idején mártírra váltak, vagy legalábbis retorzió érte őket a hatóságok részéről. Tehát nem az egyház ellenállásáról vagy annak hiányáról, nem arról, hogy hány keresztlevelet adtak ki Magyarország németek általi megszállása idején, hogy az üldözöttek és halálra kerestek csoportjaiból hány embert sikerült megmenteni az egyházak segítségével; arról sem, hogy egyházi vezetők mikor, hol és milyen formában tiltakoztak az embertelenségek ellen. Hanem olyan emberekről, akik valamilyen módon áldozattá váltak. A második részben a mauthauseni koncentrációs táborban magyar politikai foglyok által létrehozott református gyülekezetéről, „egyházközségről” beszélek majd.

1

A közép-európai rendszerváltozások óta az egyházak és a diktatúrák viszonyának kutatásában természetes módon tevődött át a hangsúly az Ige melletti kiállítás második világháború utáni, kommunista korszakbeli példáira (amiket korábban nem lehetett szakszerűen tárgyalni). Megjelentek persze azóta is kutatási eredmények a helytállásnak a nemzetiszocializmus és társideológiai alatti változatairól, de ez a korszak érthető módon mégis háttérbe szorult. Kár, hiszen a két diktatúra számos szálon összefügg, módszereik is, céljaik is nagyrészt hasonlóak voltak, s az a kérdés is tisztázásra vár, hogy a kommunista periódus meghurcolt lelkészei, illetve maguk az egyházak miért nem vállalták a mártíriumot korábban, a náciizmus és a vele rokon rendszerek uralma idején. Annak okaira, hogy a második világháború alatt miért nem került sor az egy-

141 A szerző eszmetörténész, a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa.

házak központi ellenállására, mint mondtam, itt most nem térek ki. Az ezzel kapcsolatos publikációkat gyakran kedvetlenül olvassa az ember; ez a tematika nem tört ki az ideológiai kereteből. Az engem közelebről érdeklő magyarországi református egyház két világháború közötti történetéről máig nem is született tudományos kritériumoknak megfelelő s tárgyát kielégítően tárgyaló monográfia. A pozitív példák idézőit annak vádja is éri sokszor, hogy relativizálni, legalábbis ellensúlyozni próbálják az erőszakkal szemben való testületi szembeszállás elmaradását.

A tárgyra térve: a konferenciafelhívás úgy is olvasható, hogy magyar nemzetiségű és Magyarországon hatalomra jutott diktatúrák által üldözött/elpusztított papi személyekről van szó, talán logikusan férfiakról. Nincs módom, terem átfogó képet fölvezetni, csak példákat hozok föl a személyes kiállításra és/vagy szenvedésre, mindenesetre az első két általam említendő vértanú több vonatkozásban nem felel meg ezeknek a kritériumoknak. Mindkettő nő volt, az első nem itthon szenvedett mártíriumot, a másik pedig nem magyar volt, csak éppen magyarországi szolgálatából hurcolták el a német nemzetiszocialisták által fölállított lehirhedtebb koncentrációs táborba. Mindketten korábban haltak meg, mint a röviden később említettek.

Közülük az elsőt, Molnár Mária misszionáriust egy évvel Magyarország német megszállása előtt ölték meg az Új-Guineához tartozó Admiralitás-szigeteknél. 1943. március 16-án az Akikaze nevű torpedórombolón végezték ki japán katonák német misszionárius társaival és más külföldiekkel együtt, noha többnyire Japánnal szövetséges államok polgárai voltak. Az áldozatok között voltak szerzetesek és nővérek is, továbbá kínaiak és indiaiak vagy burmaiak. Az egyik lehetséges magyarázat az, hogy a szövetségesek által beszervezett kémeknek gondolták őket közülük többet.¹⁴²

A német megszállás után tudomásom szerint elsőként elhurcolt magyarországi egyházi személy a Budapesten működő skót misszió vezetője, Jane Haining volt. A skót misszió zsidómisszió; Haining Bereczky Albert szerint már neve, ellenséges országból való származása miatt kémgyanus volt a németek szemé-

142 Róla szóló monográfia, illetve konferenciakötet: Beliczay Angéla: *„Engem várnak a szigetek.” Tizenöt év a pápuák között. Molnár Mária élete és vértanúhalála.* A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest 1987; Konferencia és megemlékezés Molnár Mária születésének 120. évfordulóján. 2006. október 28. Szombathely. Szerkesztette: Puskás János. PRTA, Pápa 2007 (Pápai eperfa könyvek 16.).

ben. Az bizonyos, hogy a megszállás kezdetén együttműködött az embermentésben a budapesti Szabadság téri és a Pozsonyi úti egyházközségekkel, de már április 25-én letartóztatták (pedig védlevelét a svájci követség állította ki); a Bibliáját sem vihette magával. Jellemző a keresztyén egyházak vezetőinek akkori súlytalanságára, hogy Sztójay miniszterelnök ígérete dacára, akit Ravasz László püspök Mester Miklós államtitkárral keresett meg ebben az ügyben, Haininget nem engedték szabadon; sőt, ez a kormányzó közbenjárására sem történt meg. Augusztus 22-én a Gestapo tudatta a Skót Misszióval, hogy Jane Haining július 17-én Auschwitzban meghalt. Bereczky Albert szerint hivatalosan írásba foglalt bűnei közé tartozott, hogy zsidók között dolgozott, sírt, amikor az intézeti növendékeket először látta meg sárga csillaggal, hogy elbocsátotta árja házvezetőnőjét, hallgatta az angol rádiót, angol látogatói voltak, politizált, meglátogatta a brit hadifoglyokat, csomagokat küldött nekik. Ezekből egyet nem ismert be, azt, hogy politizált volna.¹⁴³

A konferencia-felhívásból talán az is kikövetkeztethető lenne, hogy azokról beszéljünk, akiket a hatalom nem tudott kiforgatni meggyőződésükből, akik ellenálltak a fizikai és szellemi erőszaknak, választhattak jó és rossz között, és kitarítottak a hitben. Valójában azoknak az egyházi embereknek, akik az embermentésben vagy a szervezett ellenállásban való szerepük miatt a hatóságok kezére kerültek, akkor, amikor letartóztatták őket, már nem volt választásuk. Előtte többnyire igen, de ez valószínűleg nem érvényes mindannyiukra. Volt, aki illegális tevékenysége kezdetétől tisztában volt vele, hogy az életével játszik, s volt, aki közvetlenül nem vett részt semmilyen tiltott akcióban, esetleg csak visszaszólt egy hivatalos személynek, óvatos ellenvéleményt fejtett ki valamely rendelkezéssel szemben. Emiatt is lehetett akár koncentrációs táborba is kerülni; erre lennebb hozok is majd példát.

Az 1989-ben kezdődő politikai fordulat után, utaltam rá, töredékes adatok, fontos résztanulmányok jelentek meg ebben a témakörben; ismertebb nevekre, kulcsszavakra keresve a világhálóról rengeteg információt kaphat az érdeklődő erről is. Kiindulópontként én mégis egy 1985-ben megjelent könyvet ajánlanék az érdeklődőknek: Hetényi Varga Károlyét,¹⁴⁴ amelyben együtt szere-

143 Bereczky Albert: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*. Református Traktátus Vállalat, Budapest 1945, 38–40.

144 Hetényi Varga Károly: *Akiket üldöztek az igazságért. Papi sorsok a horogkereszt és nyilaskereszt árnyékában*. Ecclesia, Budapest 1985.

pelnek az addig, a munka megjelenéséig ismertté vált, részben persze éppen a szerző által föltárt, összegyűjtött adatok, sőt olyanok is, amiket a szerző maga is bizonytalanokként kezelte; ilyen esetekben további adatközlésekre kérte olvasóit. Kezdetnek tehát ez a munka a legjobb. Több mint 150 olyan magyar, illetve Magyarországon szolgáló (vagy éppen Magyarországra menekült, például francia és lengyel) egyházi személyről van benne szó, akik valamiképpen szembekerültek az akkori hatalommal. (Illetve olyan délszláv papokról is olvashatunk ott, akik a magyarok délvidéki bevonulása után váltak áldozattá.) Volt, aki megúsza, volt, akit csak megfigyeltek, megróttak, zaklattak, volt, aki börtönbe, internáló- vagy koncentrációs táborba került (olyan is, akit azért nem tudtak deportálni a Harmadik Birodalomba, mert a szovjetek már bekerítették Budapestet, meg aki transzportból szökött meg), s volt, akit meggyilkoltak. A könyv alapján tudjuk (illetve úgy tudjuk), hogy több mint száz pap volt letartóztatva, 10-et kivégeztek, illetve meggyilkoltak, és 15-en kerültek a Harmadik Birodalom koncentrációs táborába. Egy nem sokkal később megjelent kézikönyv vonatkozó szócikkét alighanem szintén Hetényi Varga írta (a szócikkek alatt nincs név vagy betűjegy, de ő is ott van a szerzők névsorában). Ebben a számadatok így szerepelnek: „Mo.-on háború- és náciellenes tevékenységért, illegális szervezkedés és a nyilas terrorral való nyílt szembeszállás, továbbá az üldözöttek mentésében való részvétel miatt több mint 100 papot, szerzetest tartóztattak le. Közülük 35-en *Sopronköhidán*, 8-an a komáromi várbörtönben raboskodtak. 10 egyházi személyt kivégeztek, egyet halálba üldöztek, 15 papot no.-i koncentrációs táborba hurcoltak.”¹⁴⁵ Az bizonyos, hogy már jóval a világháború előtt voltak kimondottan nemzetiszocializmus-ellenes, egyházhoz is kötődő folyóiratok, a legnevesebb talán a gróf Széchenyi György alapította *Korunk Szava*. A közvetlen veszélyt, a konkrét fenyegetést részben a „nagynémet” gondolat erősödése kapcsán érzékelték magyarországi német települések közösségeiben szolgáló egyházi emberek, zömében maguk is német származásúak. Ennek elhárítására, legalább fékezésére szerkesztette Berencz Ádám már 1935-től *Die Donau* című német nyelvű

145 Egyházak ellenállása. In *A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom*. Kislexikon. Főszerkesztő: Liptai Ervin. Bassa Endre és Gazsi József. (szerk.) [Közreadta a Hadtörténeti Intézet és Múzeum.] Kossuth Könyvkiadó [Budapest] 1987, [76]–77., itt: 77. (Megjegyzendő, hogy Hetényi Varga kutatásaiból is arra következtethetünk: a halálos áldozatok száma nagyobb, a szerző itt bizonyára csak a minden kétséget kizáróan bizonyított, dokumentált eseteket kvantifikálta.)

hetilapját, érvelésében egyértelműen hangsúlyozva a náciizmus újpogány jellegét. A Dél-Dunántúlon más katolikus és evangélikus papok is fölléptek a nagynémet reneszánsz ellen, részben Pór József plébános és Thomka Gusztáv hittanár hozták létre az ennek ellensúlyozására szolgáló Hűség a Hazához mozgalmat. Berenczet a megszállás után, 1944. májusában a Gestapo letartóztatta, Grósz József érsek közbenjárására szabadult ki, de az egyházvezetés rögtön ki is vonta a forgalomból, a kalocsai érseki palotában helyezték el.¹⁴⁶ Pórt, aki bűneit azzal is gyarapította, hogy a deportálások előtt élelmet juttatott a bonyhádi gettóba, októberben a Gestapo hurcolta el, és április 1-jén szabadult Sopronban.¹⁴⁷

Ugyanakkor nyugat felől is jöttek egyértelmű jelzések a Harmadik Birodalom természetéről. Az Anschluss után burgenlandi magyar papok kerültek konfliktusba az új hatalommal. 1938-ban éppen Burgenlandon keresztül érkezett Magyarországra az ausztriai, kelet-tiroli származású, de korábban Bajországon szolgáló s onnan menekülni kénytelen Pontiller Ödön bencés; '44 májusában jutott a Gestapo kezére, Berlinben ítélték halálra, többek között a véderő bomlasztásának, az ellenség pártolásának és a Führer rágalmazásának vádjával, és Münchenben végezték ki.¹⁴⁸

Az utóbb lefogottak többsége értelemszerűen Magyarország 1944. márciusi német megszállása után kapcsolódott be az embermentésbe, esetleg a szervezett ellenállásba.

Az elhurcolt, letartóztatott, illetve a lebukást elkerülő egyházi alkalmazottak között volt, aki embereket mentett (nem csak zsidókat, hanem például francia menekülteket, lengyeleket, a németektől megszökött elzászi katonákat, magyar katonaszökevényeket is bújtatni kellett). Az embermentőké közül tengernyi irodalma van a kassai születésű Salkaházi Sára és a szintén onnan elszármazott Bernovits Vilma történetének (utóbbi nem egyházi személy volt, de hitoktatóként dolgozott). Védenceikkel együtt lőtték őket a Dunába. Volt, aki a szervezett ellenállás résztvevője lett, mint például Kálló Ferenc tábori főesperes,¹⁴⁹ alezredes, aki a 11. sz. helyőrségi kórházban szintén sok embert

146 Lásd róla: Hetényi Varga Károly: Berencz Ádám káplán, lapszerkesztő. In uő: *Akiket üldöztek az igazságért. Papi sorsok a horogkereszt és nyilaskereszt árnyékában*. I. m., 52–124.

147 Lásd róla: Hetényi Varga Károly: Poór (Bauer) József apátplébános. I. m., 323–383.

148 Lásd róla: Hetényi Varga Károly: Pontiller Ödön bencés áldozópap. I. m., 313–322.

149 Lásd róla: Hetényi Varga Károly: Kálló Ferenc tábori esperes. I. m., 243–298.

bújtatott el, zsidókat, szövetséges pilótatisztekét, de például röpcédulákat is gyártott, s akit a nyilasok szabályszerű eljárás nélkül meggyilkoltak. Volt, akit antifasiszta tevékenység jogos gyanújával, volt, akit az ellenséggel, a szovjetekkel, esetleg Tito partizánjaival való együttműködés vádjával tartóztattak le, s volt, akit kommunista tevékenységgel vádoltak, mint Király Józsefet, a csicsói esperesplébánost és országgyűlési képviselőt, akit a Dachauba indított menetből sikerült megszöktetni.

Az akkori Magyarországról deportált papok többsége a mai határokon kívül szolgált, s szabadulása után más-más országba tért haza. Voltak közöttük nemzetiségiek is, de a nemzetközi szakirodalom egyiküket sem magyarként tartotta számon, azok kivételével, akik a mai Magyarországra érkeztek haza a háború után. Egyik forrásunk szerint a dachauai lágerben az alábbiak szabadultak föl a magyarországi egyházi személyek közül: Benkő István római katolikus hitoktató, EMSZO-titkár, Coman András görög katolikus lelkész, Kizdobranszki Milán keleti ortodox lelkész, Novák György kapucinus pap, őgr. Pallavicini György római katolikus teológus, Roszoha Tamás ortodox lelkész, Schmalczl János római katolikus plébános, Szivák Emil evangélikus lelkész, Sztakics István ortodox diakónus.¹⁵⁰

A három magyarként számon tartott személyből kettő, Eglis István és Benkő István az ellenállásban részt vevő szervezetek szövetségével, a Magyar Fronttal együttműködő Egyházközi Munkás Szakosztályok (EMSZO) munkatársa volt, s több civil társukkal együtt vitték el őket Magyarországról. Benkővel Hetényi még interjútt tudott készíteni, amit dokumentumokkal kiegészítve közölt idézett könyvében,¹⁵¹ Eglis pedig leírta emlékezéseit, de regényformában; könyve csak egy évtizeddel ezelőtt jelent meg.¹⁵² A harmadik, ifjabb Pallavicini György nem volt pap, csak annak adta ki magát, hogy a láger papi blokkjába kerülhessen (ez volt az egyetlen egyházi személyeknek létrehozott blokk a birodalom lágereiben; azért zárták ide össze az egyháziakat, hogy ne „metyeljezzék” meg a többi deportáltat), de tény, hogy korábban fölverték a buda-

150 Történelmi Tár. Digitális História adatbázis. https://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=9753:19450429&catid=47:esemenytar&Itemid=82

151 Hetényi Varga Károly: Benkő István EMSZO-titkár. In uő: Akiket üldöztek az igazságért. I. m., 19–51.

152 Eglis István: Keresztúton. Egy magyar pap Dachau poklában. [A szöveget gondozta és a lábjegyzeteket írta: Szigeti László.] Új Ember, Budapest 2014.

pesti Központi Szemináriumba, egyelőre azonban az ellenállásban működött letartóztatása előtt. A Magyar Frontban ő volt a Kettőskereszt Vérszövetség képviselője, és részt vett a Kereszténydemokrata Néppárt megalakításában is, amely szintén része lett a szerveződésnek. Ő néhány évvel később egy szovjet lágerben halt meg.¹⁵³

Hetényi Varga tizenöt deportált papot, szerzetest emlegetett; úgy látom, Bónis Áron unitárius lelkész nincs közöttük. Róla a vele egy lágerkörúton részt vevő Berey Géza emlékezett meg memoárjában.¹⁵⁴ Büne az volt, hogy Győrben őt hívták a Komáromból induló egyik deportálónvonatban füstmérgezést kapott bányászhoz, s azt javasolta, vigyék az illetőt kórházba, mert meghalhat. Helyette őt dobták be a vagonba.

Különös, hogy két református lelkész volt a deportáltak között, s mindkettő meghalt odakint, a többiek pedig túléltek a megpróbáltatásokat. *Ifj. dr. Varga Zsigmond a bécsi magyar kolónia gyülekezetében szolgált éppen, s az egyik 1944. októberi istentiszteleten egy magyar Gestapo-ügynök félbeszakította prédikációját. A lelkész nem hagyta magát, rendreutasította a konfidenszt, s az istentisztelet folytatódott. Pár nap múlva Vargát le akarták tartóztatni a Collegium Hungaricum-ban, de már nem lakott ott; két magyart azért elvittek. A lelkész maga jelentkezett a Gestapónál, talán azt remélve, hogy a másik kettőt elengedik helyette. Azzal vádolták: örömmel töltötte el, hogy a szövetségesek német városokat bombáznak, hogy az angol rádiót hallgatta és rémhíreket terjesztett, illetve általában szemben áll a nemzetiszocializmussal. Mauthausen Gusen II. nevű altáborában halt meg 1945. március 5-én. A halál oka hivatalosan: szívizomgyengeség. „A sorstársai által később az apjának megküldött jelentésekből tudjuk, hogy szenvedése és halálos fenyegetettsége ellenére még a koncentrációs táborban is megkísérelte betölteni lelkészi megbízatását és szolgálatát. [...] Ahhoz is volt bátorsága, hogy még a pokolnak ebben az előcsarnokában is Jób hívő bizonyágtételével intsen türelemre, és az Isten akarata előtt való alázatos meghajlásra.”¹⁵⁵*

153 Lásd róla például: Kiss Károly: *A két Pallavicini. Párhuzamos életrajzok* (1.) Magyar Nemzet, 1995. március 18., 18.; (2.) március 20., 14.

154 Berey Géza: *Hitler-Allee*. Gondolat, [Budapest], 1979. Bónis első említése a 152–153. oldalon.

155 Albert Stein: *Ifj. dr. Varga Zsigmond emlékezete*. Fordította: Fükő Dezső. In: *Theologiai Szemle*, 1981. 2. szám, 100–103., itt 102. Róla már a háborút követő években önálló kiadvány látott napvilágot, teológiai tanár édesapja írta: *A Krisztus szolgálatában megdicsőült ifj. dr. Varga Zsigmond okleveles református lelkész emlékezete*. Életrajzi

Másikuk, Nagy Kornél dunaalmási (egyébként Deákiból elszármazott) lelkész a haslachi koncentrációs táborban hunyt el. A nemzetiszocialista eszmét a szakirodalom szerint „szinte kezdettől fogva” elítélte, zsidók és leventék mentésében vett részt, s fia révén, akit szintén letartóztattak, utóbb pedig, szökése után fegyveres harcban esett el, a szerveződő ellenállással is kapcsolatban állt. Az apát 1944. október 30-án vitték be a komáromi monostori erődbe, onnan szállították több ezer fogva tartottal együtt a Birodalomba.¹⁵⁶

Mind a három nagy keresztény egyháznak volt olyan mártírja, akiknek felmenői zsidók voltak, illetve ők maguk is zsidónak születtek, de akikre hivatásukból következően a zsidótörvények nem vonatkoztak, illetve kivették őket e törvények hatálya alól. Szüleiket azonban nem tudták megmenteni, s végül ők maguk is áldozatokká váltak. Nem állítom, hogy származásuknak nem lehetett szerepe a halálukban, de amennyiben a sokszor töredékes adatok összerakhatók, nem ez volt a fő bűnük gyilkosaik szemében.

A legismertebb közülük valószínűleg Ervin Gábor esztergomi egyházmegyei áldozópap, hittanár, filozófus, a Magyar Szent Kereszt Egyesület titkára (anyai ágon állítólag Heinrich Heine rokona), aki az egyik adatközlő szerint a deportálások idején szolidaritásból felvarrta a sárga csillagot, sőt látták is őt így az utcán. Kétlem: az egyházi főhatóság (minthogy e megkülönböztető jegy az egyház szerint felekezetet jelölt, nem származást) tiltotta volna ezt. Az viszont valószínű, hogy Ervin tényleg tett megjegyzést a brutális bánásmódra, amikor szeme láttára zsidókat hajtottak végig az utcán. Halálának közvetlen előzményeként németek ejtették csapdába: följajánlották, hogy két testvérét súlyos aranyakért Svájcba menekítik, ám a határon már a Gestapo várta s mint szökni akarókat megölte őket. Ervin Gábor ugyanakkor saját lakásán zsidókat és a nyugatra telepítés elől búvóhelyet kereső erdélyi leventéket (vagy leventekorúakat) rejtegetett. Decemberben a nyilasok lecsaptak rájuk, elvitték őket; egyedül a háztartási alkalmazott ért vissza, ő számolt be arról, hogy a filozófus

keretbe foglalta: id. Varga Zsigmond. Debrecen 1949.

156 Lásd például: Majsai Tamás: A protestáns egyházak az üldözés ellen. In Szita Szabolcs (szerk.): *Magyarország 1944. Üldöztetés – embermentés*. Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine – 1944 Emlékbizottság. Budapest 1994, [150]–184, itt: 178–179. p., illetve https://wesley.hu/wp-content/uploads/2020/05/Majsai_A_protestans_egyhazak_az_uldozes_ellen_In_Magyarország_1944_.pdf Ugyanebben a kiadványban lásd még: Hetényi Varga Károly: A magyar katolikus egyház az üldözöttekért (1944–1945), [115]–149.

és édesanyja, miközben megkorbácsolták őket, imádkoztak. A Duna-parton lőtték agyon őket.¹⁵⁷

Remete László hittantanár, 1939-től Jolsván evangélikus lelkész édesanyját a parókiáról hurcolták el. Úgy tartják számon Remetét, mint aki részt vett a szlovák nemzeti felkelésben, ám ez valószínűleg pontosításra szorul. Fő célja szintén a leventekorúaknak a nyugatra telepítéstől-hurcolástól való megmentése lehetett. 1944 nyarán úgymond fegyveres csoportot szervezett, s valószínű, hogy partizánokkal egyébként is kapcsolatba került. Leventéivel a hegyekbe vonult, onnan tért vissza időnként Jolsvára, így 1944 adventjében, december 17-én istentiszteletet tartani. Ha nem is a szószéken, a lelkészlakban tartóztatták le, majd Besztercebányán átadták a Gestapónak. 1945. január 9-én a Garamnémetfalvi mészégetőben többedmagával agyonlőtték.¹⁵⁸

Konkrétan tudjuk, hogy kapcsolatban állt Szivák Emil jolsvatapolcai evangélikus lelkésszel, akit már korábban a dachau koncentrációs táborába szállítottak.

A református lelkészek közül Erőd János jutott hasonló sorsra. '44-ben a püspöki hivatal vidékre helyezte, úgy látszik, afféle vándorlelkészként, s talán kissé bújtatva is őt; Győrben segédlelkészként működött, majd egyik forrásunk¹⁵⁹ szerint éppen Komáromban volt fiúinternátus-vezető, illetve a nyilas időkben itt, a Timóteus-házban bujkált. Húgát, szüleit deportálták. Erőd valamiképpen együttműködött a mentőtevékenységet folytató Jó Pásztor Misszióval. A Gestapo Pápán fogta el, föltehetően mint kémgyanúst, nem kizárt, hogy feljelentés nyomán. Református, „öskeresztyén” menyasszonyával együtt (a törvények miatt nem esküdhetek meg) végezték ki 1945 februárjában pápai a laktanya mögött.

157 Lásd róla például: Frenyó Zoltán (szerk.): *Ervin Gábor emlékezete – Ervin Gábor bölcséleti munkái. Fejezet a magyar neotomizmus történetéből.* Szerkesztette: L'Harmattan, Budapest 2012.

158 Vele kapcsolatban szlovák szakirodalom is van. Róla szóló magyar könyv: Rédey Pál: *Az elfelejtett ember.* A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest 1978.

159 Szombathy Gyula: Dr. Erőd János matematikus – református lelkész mártírhalálának története. In uő: *Életutak – mártírsorsok – szemelvények a XX. századból.* [Magánkiadás], Budapest 2009, 86–92.

2.

„A világ legkülönösebb kálvinista gyülekezetét” Mauthausennek a híres két toronyal szimbolizált főtáborában alapították meg a német megszállás után rögtön vagy nem sokkal később lefogott, s még tavasszal Ausztriába szállított magyar politikai foglyok, az úgynevezett prominensek. Politikai fogoly – ez nem azt jelenti, hogy nem zsidó: az említett csoportban voltak keresztények, zsidók és ateisták egyaránt. Az alapítás ötlete egy budai presbitertől származott, akit a nácik zsidónak tekintettek; a magyar törvények szerint nem volt az. Fellner Frigyes közgazdász professzor, statisztikus, az MTA és a felsőház tagja „jó kedélyű, kedves, istenfélő ember”, olvassuk Rátkai Károly könyvében, viszont „állapota erősen aggasztó”.¹⁶⁰ Később ott halt meg a lágerben. Rassay Károly szerint „neve volt a végzete” – állítólag összekeverték az azonos vezetéknevű szeszgyárosokkal. Ki tudja. De már Ausztriába szállításuk közben, Győrt elhagyva majdnem meggyilkolták. A prominensek egyik csoportját teherautóval vitték Oberlansendorfba, s az egyik részeg SS őr előbb a legitimista Sigray Antal grófra mutatott rá, mint zsidóra – aki „csak egy megvető kézmozdulattal válaszolt” –, majd Fellnertől követelte, hogy ismétlje utána: „ich bin ein sau-Jude”. Az öreg tudós dühösen válaszolta, hogy nem zsidó, hanem magyar nemes. Két, az arcába kapott ökölcsapás után az újabb felszólításra „utánozhatatlan megvetéssel hangjában mondotta: »Ich bin ein Sau-Jude. Na?»”¹⁶¹ Fellner a lágerben hetekig agitálta a többieket, míg a gyülekezet megalakult. Főgondnoknak Szentiványi Lajost, a Kisgazdapárt pártigazgatóját, lelkésznek Rátkai Károlyt, az Esti Kurír, a liberális Magyar Szabadság Párt lapja felelős szerkesztőjét (szintén presbiter volt otthon), gondnoknak Hanthó Sándort és Mándy Pált választották meg. Hanthó a magyar keresztény prominensek legtitokzatosabbja, az bizonyos, hogy az egykori (talán Arad megyei) főispán a megszállás előtt a Kosuth Párt vezetőségi tagja, esetleg elnöke volt. Hanthó evangélikus, Mándy viszont, aki földbirtokos volt és „Németországban végzett kitűnő gazda”,¹⁶² a pécsi Gestapo által – politikainak minősített okokból – összegyűjtött baranyai zsidók közé

160 Rátkai Károly: *A két torony. Magyar politikusok Mauthausenben.* [Budapest], Génius [1945], 101.

161 Rassay Károly: *Rapszódia mauthauseni hónapjainkról.* In Bakó Ágnes – Szabó Éva – Verő Gábor (szerk.): *Emlékezések. A koncentrációs táborok felszabadulásának ötvenedik évfordulójára.* Magyar Auschwitz Alapítvány–Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest 50–51.

162 Rassay Károly: *Rapszódia mauthauseni hónapjainkról.* I. m., 82.

tartozott,¹⁶³ de szintén a református felekezet tagja lehetett, mert róla Rátkainak nincs egyéb megjegyzése, miközben Hanthó evangélikus mivolta kapcsán odairja, hogy mindegy is: „kijelentettük, hogy a mauthauseni református egyházközségnek mindenki tagja lehet: református, evangélikus, katolikus, sőt hitbuzgó zsidó is, csak magyar legyen”.¹⁶⁴ – Az egyházközség egyetlen vagyontárgya egy Újszövetség volt, amit a katolikus Parragi György, a Magyar Nemzet munkatársa ajándékozott Rátkainak; eredetileg egy magyarországi rablógyilkos birtokolta – köztörvényesek úgy kerültek Mauthausenbe, hogy Sopronköhidán kellett a hely a magyar politikai foglyoknak, Budapest szovjet bekerítése előtt a Fő utcából, ahol fogva tartották őket, százával szállították őket át oda. Parragi tanúja volt a magyar köztörvényesek Mauthausenbe érkezésének és annak, hogy minden használati tárgyat elkobozták; nyilván mint „rangidős” Häfiling „organizálta” a könyvet, ami különben az Effektenkammerbe, a rabok személyes tárgyainak, ruháinak raktárába vagy a szemétkerébe került volna. Ezek szerint ez az Újszövetség csak az ősz vége felé került az egyházközség tulajdonába. Millok Sándor, a Népszava felelős szerkesztője írja, hogy egy tabi szabómesternek – nyilvánvalóan a pécsi Gestapo által fontoskodásból elhurcolt dél-magyarországi zsidók közé tartozott – volt imakönyve; amikor éppen nem azt bújta vagy nem a végét takarította (ami napi feladata volt), akkor káromkodott. „Híres káromkodó volt két tabi lókupec is. Ezek is az imádkozók fajtájához tartoztak. Vagy imádkoztak, vagy káromkodtak, vagy üzletet csináltak.”¹⁶⁵ De legendás káromkodó volt az eredetileg tíz főből álló csepeli „árja” munkáscsoport vezetője, Pap-Koleszár Bertalan is.¹⁶⁶

Az egyházközség létéről a legtöbbet Rátkai Károly említett, nem sokkal szabadulásuk után megjelent könyvéből és egy, a kötetébe nem szó szerint átvett apró emlékezőrészletéből¹⁶⁷ tudunk. A gyülekezetalapítás ötlete pontosan datálható. Rátkai május 20-án érkezett Mauthausenbe, nyolcnapos fogoly volt, amikor „pünkösdi délután” Fellner professzor megkérdezte tőle a blokkudvaron, hogy ők ugyan miért

163 A szociáldemokrata vezető politikus, Peyer Károly szerint ő sem érte meg a láger felszabadulását, lásd Hámory Zoltán: *Magyar politikusok börtöntörtélekek közt Mauthausenban*. Peyer Károly nyilatkozik a Demokrácia munkatársának a Gestapo elhurcoltjainak sorsáról. *Demokrácia*, 1945. 9. szám, 3.

164 Rátkai Károly: *A két torony*. I. m., 102.

165 Millok Sándor: *A kínok útja*. (Budapesttől – Mauthausenig.) Élményregény. Müller Károly Könyvkiadóvállalat, Budapest, [1945]. 75.

166 I. m., 74.

167 Rátkai Károly: *Franzl, az istentelen*. *Demokrácia*, 1945. 11. szám, 2.

is nem tartottak aznap istentiszteletet; az ez alkalommal talán lekerekített történet szerint ekkor förmedt rájuk „Franzl, az istentelen” kommunista – aki egyébként a cikk és a könyv szerint nem hirdette, hanem cselekedte az Igét; sokáig Fellnert is ő tartotta életben a valószínűleg külön ilyen célokra kiképzett zsebeiből előhalászott kolbásszal, kenyérrrel, hagymával –, hogy a lágerben főlösképpen keresik Istent. Rátkai „megválasztására” egy rögtönzött istentisztelet után került sor, amit a blok-kudvaron tartottak. Talán tudatlanságból.

Istentisztelet tartásáért a koncentrációs táborban halálbüntetés járt. „Van fogalmatok arról, hány papot hajítottak gázkamrába, mert titokban misét tartottak híveiknek és meggyöntatták őket?” – ront rá a magyarokra egy ízben „az öreg Franzl”, a jóságos cseh kommunista. – „De különben is, csak nem akarjátok itt, a véres kövek között, Istent megkeresni? A táborban nincs Isten.”¹⁶⁸

Református lelkész sincs, leszámítva a majd hónapokkal később a Gusen II. altáborba kerülő Varga Zsigmondot; a főtáborbeliek vele sem találkoztak. Egyébként végig remélték, hogy ők sosem kerülnek Gusenbe; úgy tudták, az az „igazi halálláger”. Ahogy Rátkai írja: „az agyonverés, a tifusz, a tüdőgyulladás, a munkában való megszakadás, az éhenhalás lehetősége bennünket ugyanúgy fenyeget, mint bárkit. Mindössze annyi előnyünk van – egyelőre –, hogy a berlini rendelkezés szerint nem vihetnek minket Gusenbe, ahol a halál gyorsabban arat, mint a mauthauseni központban. Az arány ez: Mauthausenben három hónap az átlagos életkor, Gusenben három hét. Ezt minden régi fogoly tudja és folyton ismétli. Versenyt futunk az idővel.”¹⁶⁹

A mauthauseni református gyülekezet létének más tanúi is vannak. A szociáldemokrata Millok is említi, hogy a vasárnapi református istentiszteleteken „mi, katolikusok is többnyire részt veszünk”.¹⁷⁰ Az alkalmak meghatóak, mondja, Rátkai szépen teljesíti feladatait, fohászai felemelőek, az emberek sírnak – majd öt perc múlva már egymásra vicсорítanak.

A főgondnok pedig tételszerűen számol be a tényekről:

„Mi, reformátusok, titokban megalakítottuk a mauthauseni református egyházközséget, amelynek főgondnokául engem, lelkészül pedig Rátkai¹⁷¹ Károlyt

168 Rátkai Károly: A két torony. I. m., 103.

169 Rátkai Károly: A két torony. I. m., 118.

170 Millok Sándor: A kínok útja. (Budapesttől – Mauthausenig.) Élményregény. I. m., 113.

171 Az eredeti forrásban tévesen: Rátkay.

választották meg, aki kitűnő lelkési képességgel és hivatottsággal végezte az istentiszteleteket. Mint a katakombák őskeresztyénei, olyan titokban tartottunk istentiszteleteket, amelyen rendszerint több magyar zsidó is részt vett és Rátkai megrendítő könyörgései után legtöbbször kisírt szemekkel tértünk szállásunkra. A foglyok egyébként általában erős vallásos érzésűek voltak, a felszabaduláskor majd mindenki elő tudott venni egy-egy kegyeleti tárgyat, amit oly sok rettegés közepette őrzött meg tizenkét hónapon keresztül.¹⁷²

A mauthauseni „szertartások” a „lelkipásztor” szerint emlékeztettek az akkori kálvinista külső formákra; kezdetben volt könyörgés és prédikáció, aztán a textusok a könyörgésekbe épültek bele. Mert bár könyörögni is nehéz úgy az Úristenhez a magyar rabok nevében, írja Rátkai, „hogyan ne legyen sértő a németekre”, de „menynyivel veszedelmesebb egy prédikáció”.¹⁷³ Idő múltával, nagy ünnepeken elhangzik az is. A Szent István-napi prédikáció alapigéje a hegyi beszédből származik: „Balogok, akik sírnak...”; az istentisztelet előtt Parragi az államalapító királyról beszél. Rátkainak, mint írja, nem sikerült elkerülnie a háborúra való utalást: „Abban a hangulatban, abban a környezetben és azon a napon lehetetlenség volt meghatározott keretek között maradni.”¹⁷⁴ Ezen az istentiszteleten még mindenki ott van. A későbbiekről nem csak az hiányzik, aki közben meghalt.

A gyülekezet nagy része zsidó.

A magyarokat „mozgatják” a táboron belül, a zsidó politikai foglyokat többször elkülönítik a keresztyénektől, egyszer a blokk másik szárnyába, egyszer más táborrészbe telepítik őket, végül, amikor a kiűritett keleti lágerek rabjai megérkeznek, s mozdulni sem lehet Mauthausenben – bár sok újonnan érkezettet megöl a táborőr-ség –, ismét mind összekerülnek.

Karácsonykor – már? – a berlini rádió is egyházi zenét közvetít – nem csoda folytán, hanem talán azért, mert recseg a Birodalom. A Stille nacht csak azok hallhatják, akik irodában dolgoznak. Appel után, este hatkor karácsonyi ünnepség a magyar prominens foglyok barakkjában; Rátkai Lukács evangéliumának II. részét olvassa fel; ezt ima követi, pontosabban prédikáció, könyörgés alakjában. Karácsonyfa persze nincs, de, „Az advent beteljesedett, [...] megszű-

172 (a): Tizenkét hónap az embertelenség országában. Beszélgetés a német rabságból hazatért Szentiványi Lajossal. *Demokrácia*, 1945. 10. szám, 8.

173 Rátkai Károly: *A két torony*. I. m., 102.

174 I. m., 111.

letett a Megtartó, aki az Úr Krisztus a Dávid városában”.¹⁷⁵ A könyörgést csak a keresztyének hallgathatják – két zsidó „bajtársuk” kivételével, akiket sikerült „visszalopni” a blokkba –, a prominens politikusok, s akik a többi barakkból jönnek át: a csepeli csoport, még egy gróf a belső kórházból – Csekonics Iván –, ketten a Népszavától, egy folyamőr kapitány és egy másik katonatiszt, egy pécsi ügyvéd, tartalékos hadbíró, egy optikus szintén Pécsről az unokaöccsével és még néhányan...

Aztán januárban visszahozzák a zsidókat a keresztyének blokkjának másik termébe, s vasárnap Frankl Kornél megjelenik Rátkainál, hogy jöjjön át hozzájuk, és tartson istentiszteletet. Hiába szabadkozik a szerkesztő, hogy beteg, azt sem tudja, mit mondjon odaát, Frankl belékarol: „Jönnöd kell”.

„Az Újtestamentum mindig a zsebemben volt. Átmegegyek a B-szobába. Rögtön csatlakozik hozzám Szentiványi Lajos, ez a derék, melegszívű barát, az öreg Hanthó Sándor, az ugyancsak református Nyikos Zsigmond, továbbá Szörtsey, Kubányi, Budimác. [...] Én abban a hitben indulok a B-szoba felé, hogy tíz-tizenöt ember lesz jelen, majd kis imát mondok. Mikor a terembe lépek, összeszorul a szívem: legalább százötven ember vár. [...] Egy régi kálvinista dicséret első sora jutott hirtelen az eszembe:

– Örök Isten, merre, merre vagy?!”

„Nem hiszem, hogy sok felszentelt pap dicsekedhetnék olyan élménnyel, amilyenben e szent percekben részem volt.”¹⁷⁶

175 I. m., 181.

176 I. m., 190–191.

A 20. századi magyar források a vatikáni levéltárakban (Áttekintés a legutóbb kutathatóvá vált anyagokról két levéltár példáján keresztül)

Tóth Krisztina¹⁷⁷

Számos szentszéki levéltár működik, amelyek a pápáknak, a katolikus egyház központi egyházkormányzati szerveinek, illetve azok képviselőinek, pápai diplomáciai képviselőeknek, zsinatoknak, a pápasághoz, Apostoli Szentszékhez kötődő családoknak, személyeknek, szervezeteknek az iratait őrzik. Ezek értékes forrásokat tartalmaznak az egyház központjának a világegyházzal a kapcsolatáról, a különféle nunciatúrák működéséről, a helyi hitéletéről és a kormányok egyházpolitikájáról. Mivel a keresztény Magyarországon mindig is hangsúlyos szerep jutott állam és egyház kapcsolatának, rendkívül sokrétű és gazdag bennük a magyar forrásanyag.¹⁷⁸ Ugyanakkor a legutóbb megnyitott, XI. Pius és XII. Pius pápák pontifikátusa idején keletkezett iratok a trianoni, majd párizsi béke következtében határon túl került magyarság történetére is rálátást adnak.¹⁷⁹ Az ezekben a levéltárakban és fondokban

177 Tóth Krisztina. Vatikáni Magyar Levéltári Kirendeltség, Magyarország Szentszéki Nagykövetsége 00161 Roma RM Piazza Girolamo Fabrizio 2. TothKrisztina@mfa.gov.hu

178 A témában írt hasonló, az itt felhozottaktól többnyire eltérő példákat felvonultató tanulmányom: Tóth Krisztina: A magyar egyháztörténet-írás 20. századi vatikáni forrásai. Forrástípusok és hasznosításuk. In: *Az egyháztörténet-írás története Magyarországon*. Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2022, 274–286.

179 A XI. Pius pontifikátusa (1922–1939) idején keletkezett anyagok 2006. szeptember 18-tól, a XII. Pius pontifikátusa (1939–1958) idején keletkezett iratok 2020. március 2-től kutathatók. Sokkal bővebben lásd: Tóth Krisztina – Tusor Péter: *Inventarium Vaticanum I. A Budapesti Apostoli Nunciatúra levéltára (1920–1939)*. Budapest–Róma, Gondolat Kiadó, 2016. xx1–xx11, valamint: Tóth Krisztina: *Vatikáni kutatás a koronavírus árnyékában – XII. Pius frissen megnyitott fondjai*. – digitális kiadvány, elérhető: <https://ujkor.hu/content/vatikani-kutatas-koronavirus-arnyekaban-xii-pius-frissen-megnyitott-fondjai>, letöltés dátuma: 2023. november 3.

történő eligazodáshoz 2022-től a vatikáni levéltári delegátus nyújt segítséget, aki kizárólag szakmai alapon segíti a vatikáni levéltárakba látogató magyar kutatók munkáját, bármely korszakkal és témával foglalkozzanak is.

E tanulmányban egy általános áttekintést követően, melyben röviden vázolom a 20. századi magyar történelemre vonatkozó forrásokot tartalmazó szentszéki levéltárak sokféleségét, eltérő kutatási feltételeit, a kutatás megkezdéséhez adok egy-két támpontot, és a 20. század tekintetében magyar szempontból leginkább ismert szentszéki levéltárakból néhány tipikus forráscsoportot emelek ki, mindegyikből egy-egy példát hozva. Utóbbiak nagy részét – igazodva a jelen tanulmánykötet alapját képező konferencia témájához – elsősorban a legutóbb kutathatóvá vált iratanyagból, a 20. századi diktatúrák, ideológiák egyházpolitikájáról, áldozatairól szóló dokumentumok közül válogattam.¹⁸⁰

I. Vatikáni levéltárak – áttekintés

1. A forrásörző helyek sokszínűsége, kutatási feltételek

Több olyan vatikáni levéltár van, amely tartalmaz a 20. századi magyar történelemre vonatkozó forrásokat, rendelkezik legalább egy fő kutatószolgálatlaltal, s amelyben szakképzett kutatók képzettségüket igazoló dokumentum, megfelelő ajánlólevél és egyéb a kutatási szabályzatban meghatározott irat birtokában kérhetik a kutatási engedély megadását. Az egyik legnagyobb és leginkább ismert levéltár a Vatikáni Apostoli Levéltár, amely a középkortól kezdve a legújabb korig őriz iratokat, s amely Vatikánváros területén található, a négyszögű Cortile Belvedere egyik oldalán. A másik oldalán a Pápai Államtitkárság Történelmi Levéltára. Itt 19–20. századi iratanyagok kutathatók, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának 1814-es megalakulásától keletkezett, illetve beérkező iratai, nemzetközi szervezetek iratai, különféle hagyatékok (köztük például XV. Benedek, XI. Pius és XII. Pius pápák le-

180 Mint a fentiekből kitetszik, jelen tanulmány – amely az október 5-én, „A hitvalló egyház magyar mártírjai II” konferencián elhangzott előadás kibővített, lábjegyzetekkel ellátott változata – teljességre nem törekszik, a célja egy áttekintés nyújtása, illetve rámutatás a források sokrétűségére és a 20. századi magyar vatikáni levéltári kutatásokban rejlő lehetőségekre.

vezései és Agostino Casaroli hagyatéka, illetve külön fondként Pietro Caprano bíboros¹⁸¹ iratai). Szintén a Vatikán területén található a Hittani Dikasztérium Levéltára mely a dikasztériumhoz kötődő iratokat őriz, valamint a Fabbrica di San Pietro Levéltára, ahol a Szent Péter bazilika építésével, a benne található műalkotásokkal kapcsolatos dokumentáció tanulmányozható, és amely magában a bazilikában, annak egyik kupolájában került kialakításra. Nem a Vatikán területén, hanem az Urbaniana Egyetemnek otthont adó campuson van a Propaganda Fide Történeti Levéltára, amely legalább olyan jelentős, mint a Vatikáni Apostoli Levéltár, hiszen az egész világra kiterjedő missziók iratanyaga nagyrészt itt található. Szűkebb területet fog át a Keleti Egyházügyi Dikasztérium levéltárának gyűjtőköre, amely elsősorban a keleti katolikus egyházakkal kapcsolatos forrásokat őriz, és amely a Szent Péter bazilikától vezető széles sugárút, a Via della Conciliazione mentén helyezkedik el. Az Apostoli Penitenciária Történeti Levéltára is az adott dikasztériumhoz kötődő iratokat őriz, a Palazzo della Cancelleria épületében található.¹⁸²

Valamennyi levéltárnak eltérő kutatási szabályzata van, eltérő kutatási feltételek fogadják a történést, eltér, hogy milyen iratokat szükséges a kutatás előtt bemutatni és a nyitva tartásuk is eltérő. Például míg a Keleti Egyházügyi Dikasztérium levéltárában összesen két kutatóhely van, az Apostoli Penitenciária Történeti Levéltárában nyolc, a Propaganda Fide Pápai Államtitkárság Történeti Levéltárában huszonkilenc, addig a Vatikáni Apostoli Levéltárban akár hatvan hely is a kutatók rendelkezésére áll. Ugyanígy eltér, hogy kizárólag papír alapon tanulmányozhatók-e a különféle jegyzékek, vagy már belső számítógépes rendszeren is. A Vatikáni Apostoli Levéltárban például egypár áttekintő jegyzék már belső számítógépes rendszeren is tanulmányozható,

181 1759-ben született és 1834-ben hunyt el. 1826. október 2-ai konzisztóriumban a pápa *in pectore* bíborossá kreálta, amely tény az 1828. december 15-ei konzisztóriumon hozta nyilvánosságra. Vö. Francesco Raco: Caprano, Pietro. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*, 19. kötet, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani, 1976. 163–165.

182 Rajtuk kívül, ha kisebb mértékben is, de tartalmazhat 20. századi magyar vonatkozásokat a Római Egyházmegyei Történeti Levéltár, amely nem klasszikus értelemben vett szentszéki levéltár, viszont tekintve, hogy a pápa a római egyházmegye püspöke is, mégis több szálon kötődik az Apostoli Szentszékhez. Ugyanígy több magyar vonatkozást találunk a Magyarországon megtalálható (vagy egykor megtalálható) szerzetesrendek római központi levéltáraiban. Ezek részletezése viszont nem tartozik e tanulmány témájához.

nem csak az Indexek Termében, vagy például a Pápai Államtitkárság Történeti Levéltárában a legutóbb megnyitott anyagok nagy része belső számítógépes rendszerről elérhető és kutatható.¹⁸³ Tehát maguk a kutatási feltételek, lehetőségek eltérőek. Felmerülhet a kérdés, hogy vajon a kutathatóság időbeli határa is?

Szerencsére nem, ez most a szentszéki levéltárakban egységesen 1958. október 9, XII. Pius pápa halála. A kutathatóság időhatára a mindenkori pápa döntésétől függ. 1978-ban XIII. Leó haláláig,¹⁸⁴ 1985-ben XV. Benedek haláláig,¹⁸⁵ majd 2006-ban XI. Pius haláláig váltak kutathatóvá az iratok.¹⁸⁶ Ezek után Ferenc pápa 2019. március 4-én jelentette be, hogy megnyitja a szentszéki levéltárak XII. Pius pontifikátusa idején (1939–1958) keletkezett dokumentumokat tartalmazó fondjait és a nyitást a következő évben az említett Eugenio Pacelli pápává választásának napjára, március 2-ára időzítette.¹⁸⁷ Ekkor a koronavírus járvány miatt csak pár napig lehetett kutatni és több hónapnak kellett eltelnie, hogy korlátozott számban visszaengedjék a kutatókat. A járvány hatása a nyitva tartási rend rövidülésében is megmutatkozott, amely több helyen máig megmaradt. Azonban mégsem minden 1958-ig keletkezett irat kérhető ki és kutatható.

A leggyakoribb indok, hogy még nem feldolgozott vagy nem digitalizálták be, így még nem készült róla mutató. Például a Pápai Államtitkárság Történeti Levéltárában XII. Pius időszakából a Cecoslovacchia sorozat csak 1952-ig

183 A tanulmány terjedelmi korlátainak tartása érdekében a különbségek részletes ismertetésétől most eltekintek. Ha a kutató már tudja, hová szeretne jönni kutatni, akkor vatikáni levéltári delegátusként szívesen nyújtok bővebb felvilágosítást.

184 XIII. Leó pápa 1903. július 20-án hunyt el. *L'attività della Santa Sede nel 1978*. Pubblicazione non ufficiale, Città del Vaticano, 1979. 452. II. János Pál pápa 1987. december 22-én, a bíborosoknak és a Római Kúria tagjainak tartott karácsonyi üdvözlő beszédében közölte.

185 XV. Benedek 1922. január 22-én hunyt el. *L'attività della Santa Sede nel 1985*. Pubblicazione non ufficiale, Città del Vaticano 1986. 1475. 1476.

186 XI. Pius pápa 1939. február 10-én hunyt el. *L'attività della Santa Sede nel 2006*. Pubblicazione non ufficiale, Città del Vaticano 2007. 1104. Lásd még: Tóth – Tusor, i.m. XXI–XXII.

187 Vö. az Apostoli Szentszék hivatalos közlönyében megjelentekkel. Digitális kiadvány, elérhető: <https://press.vatican.va/content/salastampa/it/bollettino/pubblico/2019/03/04/0185/00375.html>, letöltés dátuma: 2023. november 8.

kutatható, míg az Ungheria sorozat 1953-ig.¹⁸⁸ Vannak olyan iratok is, amik a téma kényessége, bizalmas és titkos volta miatt nem kutathatók. Az apostoli kormányzói, püspöki kinevezések például gyakran ide sorolandók. Ezek a mappák piros színnel vannak elkülönítve a többtől és a kutató számára rendelkezésre bocsátás előtt kiveszik őket a dobozból.¹⁸⁹ Hasonló ok miatt nem kutathatók az Apostoli Penitenciária Történeti Levéltárában a belső fórumra szánt iratok, például amikor a levélben lelkiismereti kérdést ad elő annak küldője.¹⁹⁰ A harmadik ok az lehet, hogy az iratanyag egy része megsemmisült. Például a budapesti apostoli nunciatura 1939 utáni iratanyagát Angelo Rotta nuncius 1945-ben, félve attól, hogy illetéktelen kezekbe kerül, elégette.¹⁹¹ Azonban az általa az Államtitkárságra, különféle kongregációknak megküldött dokumentumok különféle őrzési helyeken, de megmaradtak.

Végül meg kell említenünk, hogy vannak olyan levéltári anyagok, amelyek – a pápa különleges döntése következtében – 1958 utáni időszakra is nyitva vannak a kutatók előtt. Ezek a II. Vatikáni Zsinat levéltára a Vatikáni Apostoli Levéltárban, valamint Agostino Casaroli 193 doboznyi 20 iratfolyómétert kitevő hagyatéka a Pápai Államtitkárság Történeti Levéltárában.¹⁹² Előbbit még 1967-ben VI. Pál pápa tette elérhetővé a kutatók számára,¹⁹³ utóbbit pedig

188 Ezekről sokkal bővebben lásd a levéltár digitálisan közölt jegyzékét arról, hogy mely fondok meddig vannak feldolgozva, így meddig kutathatók. Elérhető: https://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/sezione-rapporti-stati/archivio-storico/fondi/materiale-pontificato-pio-xii.pdf, a letöltés dátuma: 2023. november 8.

189 Ilyenek többek között a két világháború között a kassai, nyitrai, rozsnyói, nagyszombati székek betöltése, vagy az 1930-as évek elején a kárpátaljai püspöki kinevezések. Vö. Giuseppe Umberto Maria Lo Bianco (összeállította): *Archivio della Nunziatura Apostolica in Cecoslovacchia (1920–1950). Indice 1229*. Città del Vaticano, 2008.

190 Ugo Taraborrelli levéltárigazgató szíves szóbeli közlése 2022. október 3-án.

191 Tomislav Mrkonjić (összeállította): *Archivio della Nunziatura Apostolica in Ungheria (Archivio della Nunziatura Apostolica di Budapest) aa. 1920-1939. Indice 1235*. Città del Vaticano, 2010. 8; Luca Carboni: *Nascita e morte delle rappresentanze pontificie e dei loro archivi nell'Europa centro-orientale. Dalla »grande guerra« alla »guerra fredda« (1918–1952)*. In: *Textus et Studia*. 2015. II. évfolyam. 2. sz. 117–177, 163.

192 Az iratanyag kiterjedéséhez lásd: https://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/sezione-rapporti-stati/archivio-storico/fondi/fondo_spogli_it.html, a letöltés dátuma: 2023. november 10.

193 1967. szeptember 27-én állította fel a II. Vatikáni Zsinat Levéltárát. Vincenzo Carbone: *L'Archivio del Concilio Vaticano II*. In: *Archiva Ecclesiae. Bolletino dell'Associazione Archivistica Ecclesiastica*. 1991-1992. XXXIV–XXXV. évfolyam.

előbb a Pármai Állami Levéltárban őrizték, majd 2015-ben került a Pápai Államtitkárság levéltárába.¹⁹⁴

2. Tanácsok a kutatás megkezdéséhez

Tudjuk tehát, hogy mely szentszéki levéltárakban lehetnek 20. századi magyar vonatkozású források, illetve azt is, hogy meddig lehet őket kutatni. De ha van egy konkrét témánk, akkor hol kezdjük el a kutatást és hogyan? A téma jellegétől függ, azt kell átgondolni, hogy melyik szentszéki szerv kompetenciájába tartozott, milyen szentszéki szervnek írt vagy esetleg a nunciatúrán keresztül levelezett-e az adott személy. Első lépésként érdemes áttekinteni Vatikáni Apostoli Levéltár online is elérhető fondjegyzékét, mivel itt nagyon sok egykori szentszéki dikasztérium, a világegyház kormányzásában vagy a Pápai Állam működtetésében fontos szerv, illetve az Apostoli Szentszék diplomáciai képviselőinek iratanyagát őrzik.¹⁹⁵ Tudnunk kell azt is, hogy hogyan épült fel a Római Kúria a kérdéses időszakban és a keresett szentszéki szervnek – amennyiben nem maradt az elnevezése és funkciója azonos – a kúriareformokat követően melyik szerv vitte tovább funkcióit,¹⁹⁶ hiszen ennek nyomán tisztázhatjuk, hogy melyik fondról készült áttekintő jegyzéket érdemes

[=Vincenzo Monachino: Gli archivi diocesani per la ricerca storica. Atti del XVII convegno degli archivisti ecclesiastici (Roma 16-19 ottobre 1990). Città del Vaticano, 1992.] 57–67, 61.

194 Lásd például: Andrea Tornielli: Le carte di Casaroli sono tornate in Vaticano – digitális kiadvány, elérhető: <https://www.lastampa.it/vatican-insider/it/2015/04/15/news/le-carte-di-casaroli-sono-tornate-in-vaticano-1.35272993/>, a letöltés dátuma: 2023. november 10.

195 *Indice dei Fondi e relativi mezzi di descrizione e di ricerca dell'Archivio Apostolico Vaticano*. Città del Vaticano, 2023. Interneten is elérhető: <https://www.archivioapostolicovaticano.va/content/dam/aav/documenti/Indice%20dei%20Fondi%20e%20relativi%20mezzi%20di%20descrizione%20e%20di%20ricerca.pdf> - a letöltés dátuma: 2023. november 10. Arról, hogy a fent említettek kívül még milyen forrásokat őriz ez a levéltár, a következő fejezetben bővebben lesz szó.

196 Ehhez segítséget nyújthat például az 1908-as Sapiienti consilio kezdetű apostoli konstitúció (Constitutio Apostolica Sapiienti consilio. In: *Acta Apostolicae Sedis*. 1909. I. évfolyam. 1. sz. 7–19). Niccolò del Re számos kiadást megért *La Curia Romana* című műve, vagy például Bánk József: *Egyházi jog. Az egyházi alkotmányjog alapjai*. Budapest, Szent István Társulat, 1958.

kézbe vennünk. Ezek többsége kizárólag a levéltárból elérhető, ugyanakkor készültek nyilvánosan elérhető áttekintő jegyzékek is, amelynek nyomán ki lehet indulni.¹⁹⁷ Amennyiben nem található meg a Vatikáni Apostoli Levéltár fondjegyzékében a keresett szerv, érdemes átgondolni, hogy az előző alfejezetben felsorolt szentszéki levéltárak egyikében lehet-e, amit keresünk. Ha a válasz igen, akkor az adott levéltárban kell kutatási engedélyt kérni, illetve annak fondjegyzékét tanulmányozni. Ha ez sem valószínű, akkor előfordulhat, hogy az adott szentszéki szerv utód szervének nyilvánosan nem elérhető levéltárában található a keresett forrás, illetve források. Ilyenkor a kérdéses szerv vezetője engedélyezheti kivételesen a kutatást.

Fontos azt is megemlíteni, hogy általában érdemes több szentszéki levéltárban is feltárni a kapcsolódó forrásokat, továbbá az innen nyert információkat összevetni a hazai, illetve a Trianon előtt Magyarországhoz tartozó területek állami, egyházi és/vagy magánlevéltárainak forrásaival. Amennyiben szerencsénk van és a források kutathatók, illetve nem semmisültek meg, így nyerhetünk egy komplex, mindenre kiterjedő képet.

A források olvasásához elengedhetetlen az idegen nyelvek ismerete, elsősorban az olasz és latin nyelveké, de a diplomáciai iratok nyelve a francia, vagy a II. világháború után gyakran az angol volt, továbbá az adott nunciatúra iratanyagában a kérdéses ország nyelvén is számos dokumentum található, például az prágai nunciatúra anyagában szlovákul, a bécsiben németül van számos forrás, mindamellett, hogy magyar nyelven is találunk bennük dokumentumokat.

II. A legutóbb megnyitott fondok két vatikáni levéltár példáján keresztül

197 Fontos hangsúlyozni, hogy ezek egy elsődleges kiindulópontot adhatnak, de nem helyettesíthetik az iratanyag alapos tanulmányozását. Ilyen például: Eördögh István: *A Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációja Levéltárának (Vatikánváros) a magyarországi egyházakra vonatkozó forrásai 1803-1903.* Szeged, Szerzői kiadás, 1992; Tusor Péter – Tóth Krisztina: *Az újonnan megnyitott vatikáni fondok és a magyar történetkutatás.* In: *Magyarország és a római Szentszék. (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére.* Budapest-Róma, Gondolat Kiadó, 2012; Tóth – Tusor, i.m.; Somorjai Ádám OSB: *A Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciója Történeti Levéltárában őrzött dokumentumok olasz nyelvű inventáriumának hungarika anyagai. 1939. február 10.–1948. december 31.* Budapest, METEM, 2020.

1. Vatikáni Apostoli Levéltár

Az egyik legnagyobb szentszéki levéltár a Vatikáni Apostoli Levéltár, ahol változatos tematikájú iratanyagokat őriznek. Nunciatúrák, internunciatúrák és apostoli delegációk iratanyagát, az Apostoli Szentszék nemzetközi szervezetek melletti képviselőiteinek iratanyagát, kongregációk, kúriai szervek anyagát, különféle hagyatékokat (például pápákét, bíborosokét), zsinati levéltárakat, jelentős események, például szentévek, különféle évfordulók, centenáriumok (ill. ezeket előkészítő bizottságok) iratanyagát.¹⁹⁸

Amennyiben a kormány egyházpolitikája, egyházellenes intézkedések vagy egyes papok sorsa érdekli a kutatót, a kiindulópontot és abszolút origót a nunciatúrák, internunciatúrák és apostoli delegációk iratanyaga jelenti, amelyek nagyrészt a Vatikáni Apostoli Levéltárban találhatóak.¹⁹⁹ Ebből magyar szempontból a bécsi, budapesti, prágai, bukaresti, belgrádi a legfontosabbak – különösen a II. világháború végéig.²⁰⁰ Azonban ezt követően egy sokkal komplexebb szemlélettel kell a nunciatúrák iratanyagára néznünk: a világ sok helyére eljutottak ugyanis a menekültek, akik hírt adtak a hazai katolikusok sorsáról az ottani nunciának, aki tájékoztatta erről az Apostoli Szentszékét. Közülük a prágai nunciatura iratanyaga 95 dobozból áll, ebből 81 az 1939-ig terjedő időszakból, 14 pedig az ezután, 1945–1950-es időszakból őriz forrásokat. A hiátus az az időszak, amikor a hivatalos diplomáciai kapcsolatok megszakadtak, Szlovákia önállósodott.²⁰¹ Sajnos az 1945–50-es időszak iratainak sorsa hányattatott, az iratanyag nem teljes. Ezeket a dokumentumokat – 11 dobozt – 1949-ben küldték Rómába majd az utolsó 3 dobozt Ottavio De Liva, az Apostoli Szentszék csehszlovákiai ügyvivője²⁰² küldte Rómába a Csehszlovákiából való kiutasítását közvetlenül megelőző napokban a prágai

198 A fentiekben csak egy pár jellemzőbb iratcsoportot emeltem ki, sokkal bővebben lásd: *Indice dei Fondi...*, i.m.

199 Uo.

200 A budapesti nunciatura anyagáról 2015-ben áttekintő jegyzék készült (Tóth – Tusor, i.m.), továbbá Tusor Péterrel közösen írt tanulmányunk függelékeként 2012-ben közzétük a prágai nunciatura áttekintő jegyzékét is, amely akkor még XI. Pius pápaságáig (1922–1939) volt kutatható: Tusor – Tóth, i.m.

201 Az Apostoli Szentszék szlovákiai ügyvivője Giuseppe Burzio volt 1940-től 1945-ig.

202 Ottavio De Liva 1949. júliusától 1950 márciusáig volt az Apostoli Szentszék ideiglenes ügyvivője a prágai nunciaturán. Lo Bianco, i.m., 226.

olasz követségen keresztül. Ezeket ítélte legfontosabbnak és így megőrzendőnek, azonban az anyag nagy részét megsemmisítette.²⁰³

Az 1939-ig terjedő időszakból az anyagból részletes képet kaphatunk számos magyarokat érintő kérdésről: a szétszakadt egyházmegyék vagyoni jogi kérdéseiről, ordináriusok kiutasításáról, különféle püspöki, apostoli kormányzói ki nevezésekről, a modus vivendiről, a magyar nemzetiségű hívek, illetve a szervezetek, intézmények sorsáról az új rezsim alatt.²⁰⁴

1945–1949 közötti korszakból a jegyzék szerint érdekesek lehetnek például a magyar hívek lelkipásztori ellátása a magyarok áttelepítésével összefüggésben, a Magyarországtól visszaadott egyházi javak és területek kérdése, a komárnoi rendház helyzetének rendezésére tett kísérlet 1945-ben, vagy éppen a leírás a kommunizmus alatt a kárpátaljai görögkatolikus egyház üldözéséről. Ha sajnos ez a kép a nunciatúrai iratanyag hányattatott sorsa miatt nem is teljes, mégis érdemes átnézni, hiszen az Apostoli Szentszék akkori csehszlovákiai képviselője által legfontosabbnak tartott ügyek rajzolódnak ki előttünk belőlük. Például itt található meg egy érdekes levél, amely rávilágít a munkácsi görögkatolikus papság szenvedéseire: ugyanis 1945-ben a Szent Bazil rend tagja Pankratij Pavol Hučko²⁰⁵ meglátogatta munkácsi kolostorukat, amely alkalom után felkereste Romzsa Tódort, a munkácsi görögkatolikus egyházmegye segédpüspökét, majd megírta tapasztalatait Giuseppe Burzionak, a Szentszék szlovákiai ügyvivőjének.²⁰⁶ Romzsa ugyanis azt kérte, hogy tájékoztassa őt a

203 Lo Bianco, i.m. VII–VIII.

204 Sokkal bővebben lásd: Tusor – Tóth, i.m.

205 Pankratij Pavel Hučko (1913–2002) 1932-ben lépett be a bazilita rendbe, 1938-ban szentelték pappá. 1945-ben görögkatolikus parókusként Prágában tevékenykedett. 1947-ben letartóztatták, 1948-ban államellenes összeesküvés és a banderisták segítésének vádjával elítélték. 13 év után szabadult, majd megházasodott. Vö. Daniel Atanáz Mandzák CSsR: *Dokumenty k akcii „P”. Prešovský „sabor”*. Bratislava, Ústav pamäti národa, 2014. 156.; Jozafát Vladimír Timkovič: *Dejiny baziliánskeho monastyra v Krásnobrode od 9. storočia po súčasnosť*. Košice, 2009. 472–477.

206 Mivel Dudás Miklós hajdúdorogi püspök, akire a munkácsi görögkatolikus egyházmegyét mint apostoli kormányzóra rábízta a pápa, nem tudta a közlekedési nehézségek miatt ellátni ottani liturgikus teendőit, 1944-ben segédpüspököt kapott Romzsa Tódor személyében, akit Ungváron, 1944. szeptember 24-én szenteltek püspökké. A szovjet csapatok kárpátaljai bevonulása után egyre nehezebbé vált Dudás és Romzsa kapcsolattartása, sőt, egy idő után megszűnt, így a gyakorlatban ő vitte a munkácsi görögkatolikus egyházmegye kormányzását. Vö. *Provisio Ecclesiae*,

kialakult helyzetről, ugyanis a kommunisták minden lépését figyelik, így rabnak érzi magát és nem tud megfelelő kapcsolatot tartani a katolikus világ nagy részével. Minden közhatalom a kommunisták kezében van, akik 65 templom átadását rendelték el az ortodoxoknak a görögkatolikus hívek akarata ellenére és katonai erővel végre is hajtották. Azokról a plébániákról ahol akár vérük árán is megvédték a templomot az elkobzástól, egyszerűen kiutasították a görögkatolikus papokat minden indoklás és előzetes bírói intézkedés nélkül. A püspököt magát is felszólították, hogy szakítson meg minden kapcsolatot Rómával és az orosz szakadár pátriárka joghatóságát fogadja el még január végéig. Különben üldözni fogják és kiirtják az uniót Kárpátalján. Törvényt hoztak, ha a hívek kétharmada áttér, akkor az új egyház a régi minden javának tulajdonosa lesz. Az ungvári püspöki rezidenciát állami célra lefoglalták, csak egy szobát és egy hálószobát hagytak meg a püspöknek. A szemináriumot és a tanítóképzőt is katonai célokra foglalták le. Az előzőtt papjai közül sokan Csehszlovákiában vagy Magyarországon találtak menedéket. A ruszin értelmiségiek elmenekülnek. Rádióhír, hogy amerikai szenátorok miután pápai audiencián vettek részt, Csehszlovákiába utaznak: azt kéri, látogassanak el legalább Romzsához az objektív tájékozódás érdekében.²⁰⁷ A dokumentum ezt a szálát nem viszi tovább, viszont mivel Romzsa Tódor nem volt hajlandó a kommunista rendszer akaratának meghajolni, hű maradt hitéhez, így két évvel

In: *Acta Apostolicae Sedis*. 1944. XXXVI. évfolyam. 11. sz. 308.; *Brevis Schematismus Dioeceseos Munkaciensis Byzantini Ritus in Uzhorod an annum 1945*, elérhető: <https://www.ortutaykozpont.info/sematizmusok/>, a letöltés dátuma: 2023. december 3.; Botlik József: Kárpátalja – ismét Magyarországé. 1939. március – 1944. október. In: *Honismeret*. 1997. XXV. évfolyam. 2. sz. 49. A püspökké szenteléséhez lásd például: Segédpüspököt kapott a munkácsi egyházmegye. In: *Reggeli Magyarország*. VI. évfolyam. 219. sz. 4.

207 AAV – Archivio Apostolico Vaticano, Vatikán. Arch. Nunz. Cecosl. Busta 86, fasc. 680, f. 30rv. Hučko 1945. augusztus 30-ai levele Giuseppe Burzionak. Az egyházmegye akkori működéséről és az ottani görögkatolikus papság szenvedéséről újabban lásd: Szabó Konstantin–Marosi István: „To die for Christ means to live forever”. Blessed Tódor Romzsa and the martyrs and confessors of the faith of the greek catholic eparchy of Mukachevo, In: *The Trial of Cardinal József Mindszenty from the Perspective of Seventy Years. The Fate of Church Leaders in Central and Eastern Europe*. Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 2022.

később, 1947-ben a lócai templom felszentelése után nem véletlen „baleset” érte, a kórházban pedig megmérgezték.²⁰⁸

A konkrétumok mellett a kommunista egyházüldözésre általában is találunk példát, amelyről részletesen beszámol a szlovák püspökök 1946. január 25-ei pro memoriája, melyben Edvard Benesnek, Csehszlovákia elnökének foglalták össze a sérelmeket és kérték azok orvoslását. Ebben megjelent például a katolikus iskolák szekularizációja és vagyonuk elkobzása, sok iskolában, ahol a diákok többsége katolikus nem katolikus tanítók kinevezése, a tanárok és apácák elhelyezése, hogy ne tudjanak eleget tenni tanítási kötelezettségüknek, feszület eltávolítása, betiltották a tanítás előtti-utáni imádságot, katolikus köszöntést. Korábban több mint 30 katolikus újság volt, most egy, a Katolické noviny, amelynek nem utalnak ki elég papírt, így csak 4 oldalas lehet. A katolikus egyesületeket betiltották, vagyonukat elkobozták, a papok nem kaptak a megélhetéshez elég kongruát, illetve a más tisztviselőknek járó pótlékokat. Ezenkívül 41 koncentrációs táborban 20800 magyart, németet és kevesebb számban szlovákokat tartanak fogva, köztük 4800 gyereket. E táborok lakói ruha nélkül, hidegtől és éhségtől szenvednek, és gyakran rosszul bánnak velük.²⁰⁹

A másik nagyobb témakör a prágai nunciátúra iratanyagában, a csehszlovák-magyar lakosságcsere, a magyarok deportálása Csehországba, valamint a németek deportálása.²¹⁰ Erről is számos forrást rejt a prágai internunciátúra

208 Egy szovjet teherautó szándékosan belerohant a püspököt és kíséretet szállító lovaskocsiba, a teherautóból kiugró merénylők pedig vasdoronggal ütötték őket. Az arra járó postakocsi megzavarta őket, így a sérülteket kórházba szállították. Itt méreginjekcióval megölték a lábadozó püspököt. Manajló Teofila szerzetesnővér beszámolóját Romzsa Tódor püspök haláláról Saverio Ritter nuncius továbbította Eugenio Tisserantnak, a Keleti Egyház Kongregációja bíboros titkárának: Végheő Tamás (szerk.): *Források a görögkatolikusok történetéhez. 6. kötet: 1939–1972, Nyíregyháza, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2022. 539–541. Lásd még: Marosi István: „Kárpátok földjének tanítója”. Romzsa Tódor (1911-1947) munkácsi püspök vértanúsága. In: „Tanúságtétel, hit és küldetés”. Görögkatolikus vértanúk a Kárpát-medencében. Debrecen, Hierotheosz Egyesület, 2020. 35–36.*

209 AAV – Archivio Apostolico Vaticano, Vatikán, Arch. Nunz. Cecoslovacchia, busta 86, fasc. 680, ff. 33–35. A pro memoriát Karol Kmeřko nyitrai érsek csatolta uo. f. 32 alatt található, 1946. január 25-ei keltezéssel a pápának írt leveléhez, melynek másolatát megtaláljuk a nunciátúrai anyagban.

210 Például: AAV – Archivio Apostolico Vaticano, Vatikán, Arch. Nunz. Cecoslovacchia,

iratanyaga: Mindszenty levelei mellett²¹¹ a nunciatúra első kézből is tájékozódott a helyzetről. Raffaele Forni például prágai ideiglenes ügyvivőként Saverio Ritter internuncius²¹² helyett Szlovákiába látogatott 1947 nyarán, hogy saját tapasztalatai nyomán értesítést adjon az ottani politikai-vallási helyzetről. Erről a 8 napos útról Ritter internuncius Domenico Tardininek²¹³ írt 1947. július 11-én csatolva Forni jelentését. Ebben részletezte, hogy a nagyszombati apostoli kormányzóságból 70 papot akartak deportálni, ami 40 betöltetlen plébániát eredményezett volna. Lazík Ambrus nagyszombati általános helynök²¹⁴ – Paul Jantausch nagyszombati apostoli kormányzó nevében – tárgyalta

busta 83, fasc. 665.

211 1945. október 15-ei körlevele például a nunciatúrai iratanyagban is megtalálható (AAV – Archivio Apostolico Vaticano, Vatikán, Arch. Nunz. Cecoslovacchia, busta 86, fasc. 682, ff. 208–212). Benne híveinek a következő vasárnap felolvasandó levelével, melyben többek között főegyházmegyéje északi feléről a következőket írta: „A templomok istentiszteletébe templomkerülő emberek közbejöttével belenyúl a politika; a szülőktől elveszik a katolikus és magyar iskolákat és idegen iskolákba erőszakolják a gyermekeket. Megszentelt szobrok rombolnak templomok előtt és házak ormán. Családi vagyontokat foglalnak le, egyesületeket oszlatnak fel, magyar cégtáblákat zúznak-törnek össze. Feldűlják a plébániák ősi levél- és irattárát, elveszik berendezését. Százados múltú, elődök hosszú sorának örömeivel, bánatával megszentelt családi szentélyek kifosztva, lakóik üzött vadakként toloncútra kelnek. Akik az emberséges nagyvilág felzúdulására esetleg maradhatnak, félő, hogy tiszta magyar közösségekben sem jutnak magyar paphoz, magyar iskolához és így a világszerte örömmel elfogadott emberi alapjogokat, köztük az Atlanti Charta által kifejezetten meghirdetett vallásszabadságot ép most a XX. században veszítik el. Megverik a pástort, hogy elszéledjen a nyáj (Mt. 26,31). Ez a nyáj pedig a magyar néptömb.” Mindszenty állásfoglalásáról legutóbb: Somorjai Ádám OSB: Mindszenty hercegprímás a csehszlovákiai magyarság védelmében. Vatikáni iratok alapján. In: *Levéltári Közlemények*. 2021. XCII. évfolyam. 125–160.

212 1946 és 1947 között volt internuncius.

213 1935-től helyettes államtitkár, 1946-ban a rendkívüli egyházi ügyek titkára megnevezéssel (Segretario per gli affari straordinari) szerepel a pápai évkönyvben. Vö. *Acta Apostolicae Sedis*. 1935. XXVII. évfolyam. 14. sz. 500.; *Annuario Pontificio per l'anno 1946*. Città del Vaticano, 1946. 734.

214 1945-től általános helynök, Paul Jantausch halálát követően pedig 1947-től apostoli kormányzó. Vö. (–in): Nový trnavský apoštolský administrátor. In: *Katolícke Noviny*. 1947. LXII. évfolyam. 29. sz. 1–2. Lásd még az egyházmegye honlapján: <https://www.abu.sk/arcidieceza/historia-trnavskych-biskupov/>, letöltés dátuma: 2023. november 29.

Jozef Lettrichel, a Szlovák Nemzeti Tanács elnökével,²¹⁵ aki viszont 3 feltételhez kötötte az engedményeket: 1. az adott magyar papot reszlovakizálják, 2. ne küldjék faji diaszpórába, 3. bizonyuljon hűségeseknek. Ez alatt azt értette, hogy saját kezűleg alá kellett írniuk ezeknek a papoknak, hogy kijelentik, hogy ők nem magyarok, hanem szlovákok. Érthető, hogy ezt sokan nem vállalták. Ezenkívül Forni leírása szerint az evangélikusok kihasználva ezt a helyzetet, pont a „faji diaszpórákban” terjeszkedtek. Tehát a prágai nunciátúra ügyvivője személyes tapasztalatai erősítették meg, hogy a magyar kisebbség magyar nyelven történő lelkipásztori ellátását megnehezítették, illetve a magyar papokat ért sérelmeket.²¹⁶

Mivel a csehszlovákiai nunciátúra anyaga csak 1949-ig kíséri végig a történeteket, ha 1950-re és az utánra szeretnénk kutatni, akkor többek között a Bécsi Apostoli Nunciátúra nemrég kutathatóvá vált 1939 utáni iratanyagát kell áttanulmányoznunk. Ez különösen azért fontos, mivel az egyes Vasfüggöny mögötti országokkal a Szentszék közvetlen kapcsolatai a nunciások kiutasítása miatt megszakadtak. Ekkor az iratanyag tanúsága szerint a bécsi apostoli nunciátúrától is szerzett a Pápai Államtitkárság átfogó információkat. Az ottani internuncius 1949-től 1961-ig Giovanni Dellepiane volt.²¹⁷ Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy ez az iratanyag nem régóta kutatható, hiszen mostanában készült el a kizárólag a levéltári számítógépekről belső rendszeren keresztül tanulmányozható áttekintő jegyzék, illetve a kutatók által ez még kevésbé tanulmányozott, tehát én magam is elsődleges benyomásokat, tapasztalatokat tudok róla megosztani. Gyakran nem található meg a másolata itt a Pápai Államtitkárságra küldött kimenő anyagnak, vagy amennyiben igen, akitől az információt kapta a bécsi nuncius igyekszik – talán arra gondolva, hogy a posta illetéktelen kezekbe kerülhet – diszkréten kezelni, mindemellett biztosítva arról az Államtitkárságot, hogy az információ megbízható forrásból származik. A megmaradt iratokat olvasva, ezek az informátorok gyakran nem

215 1945 és 1948 között volt a Szlovák Nemzeti Tanács elnöke.

216 AAV – Archivio Apostolico Vaticano, Vatikán. Arch. Nunz. Cecosl. Busta 86, fasc. 681. ff. 142–154. Domenico Tardini 1947. augusztus 30-ai válasza: uo. f. 174.

217 Kikérésnél az adott nuncius nevét is a dobozszám mellé kell írni, ugyanis az 1939 utáni bécsi dobozokat így különböztetik meg a korábbi bécsi nunciátúrai dobozoktól. Tomislav Mrkonjić: *Archivio della Nunziatura Ap. in Austria. Prospetto Generale*, gépelt kézirat, 2. (A Vatikáni Apostoli Levéltár belső számítógépes rendszeréről elérhető.)

konkrét személyekről írtak, hanem átfogó képet nyújtottak az egyházüldözésről, egy-egy jól körvonalazott problémáról.

Amellett, hogy az egyháziak szenvedéseiről képet adnak, kiváló rálátást nyújtanak az akkori társadalomra, a kulákok, a rendszer ellenségei által elszenvedett sérelmekre is, amelyek a szlovákokat ugyanúgy érték mint a magyarokat. Például B. atya, akinek teljes neve és nemzetisége sem szerepel a jelentésben, s akiről annyit tudunk meg, hogy Csehszlovákiából menekült szerzetes és megbízható, 1952-ben a következő információkat adta: néhány hónap internálást követően egy központi kolostorba – ahol 600 szerzetes zsúfolódott össze mindenféle rendből – került, innen sikerült Ausztriába menekülnie. Előtte több mint egy évig bujkált különféle helyeken. Néhány hónapig egy 8 hektáron gazdálkodó ember fogadta be. A levélben leírt információk szerint ez a gazda, hasonlóan a többi hasonló státusú gazdához 2500 kg búzát, 2500 kg burgonyát, 600 kg marhahúst, 200 kg sertéshúst, 630 tojást és 1200 liter tejet volt köteles rendkívül alacsony áron beszolgáltatni az államnak. Ha valakinek nem sikerült ezt a mennyiséget megtermelnie, akkor a feketepiacon sokkal magasabb áron juthatott hozzá ezekhez a termékekhez, mint amennyit neki az állam fizetett érték, például egy tojást 10 koronáért tudott megvenni, miközben 4 koronát adott érte az állam. Aki a beszolgáltatási kötelezettségét nem teljesítette, deportálták. A papság tekintélyét felhasználták a mezőgazdasági termelőségvetkezetek megalapításánál, a plébánosokat kötelezték bizonyos békéről és egyéb a kormány érdekében álló témákról megírt prédikációk felolvasására. Az informátor olyan papokat is megnevezett, akik állítólag a rendszer kiszolgálói voltak. B. atya szerint az emberek a nyugattól várták a segítséget, a munkások is csalódtak a kommunista rendszerben. „Gazemberek, részegesek, semmittevők és hírhedt gazemberek a tagjai a politikai bizottságoknak, és szegyetlenül gazdagodnak. Elfoglalják a legszebb házakat, miután kirúgták a tulajdonosokat.”²¹⁸

B. atya ezenkívül úgy véli, hogy a béke propagandája őszinte, hiszen a szovjetek tudják, hogy a háborút csak elveszthetnék, és európai zavargások esetén nem tudnák megfékezni a leigázott, elégedetlen, túlságosan szenvedő népet.

218 A nuncius feljegyzései: AAV – Archivio Apostolico Vaticano, Vatikán, Arch. Nunz. Vienna, Giovanni Dellepiane, busta 77, fasc. 6.1 (Pos. XIII-B-20), ff. 367–368. Az ezeket kíséző 1952. december 14-ei levél Domenico Tardininek: uo. f. 366r. A fenti idézet: f. 368r.

Mindemellett ez abban nem akadályozza meg őket, hogy másutt háborút indítsanak. Másrészt, a Szovjetunió ezzel a propagandával egy álságos ürügyet szolgáltat arra az esetre, ha végül rákényszerül arra, hogy kivonuljon ezekből az országokból, megpróbálja elhitetni az emberekkel, hogy a béke érdekében cselekszik, és megpróbál pszichológiai és propaganda sikert elérni a pozícióvesztésből. S ebben az informátor szerint nem elhanyagolható veszély rejlik.²¹⁹ Egy másik érdekes példa szintén a bécsi nunciatúra anyagából: 1956-ban a burgenlandi apostoli kormányzó küldött el egy német nyelven írt hírlevelet – amelyből rendszeresen kapott példányokat – a bécsi nunciának, amelynek szerzője állítólag a nagyszombati apostoli kormányzó, német nyelven íródott és azt tükrözi, hogy a vallási élet teljesen rendben lenne Csehszlovákiában, az egyház szabadságát próbálja elhitetni az olvasókkal. A hírlevél teljes terjedelmében vagy összefoglalva tartalmazza az ordinariátusok által kiadott lelkipásztori dokumentumokat, az egyházi élet különféle híreit, a sajtó áttekintését, amelyből kiderül, hogy a csehszlovákiai „katolikus sajtó” néhány periodikus kiadványra korlátozódik. A nyelv megválasztása azt tükrözi, hogy nem épp az egyházmegye híveinek és papjainak készültek, hanem propaganda célzattal és a tartalmuk sem korrelál a szomorú valósággal. A kommunizmus és a katolikus egyház összeegyeztethetetlenek.²²⁰ A bécsi nuncius a hírt interpretációjával együtt továbbította Domenico Tardini helyettes államtitkárnak. Ő maga is meg volt róla győződve, hogy külföld, főleg Ausztria és Németország felé propaganda célzattal terjesztett kiadványokról van szó, melyet több ausztriai ordináriusnak is megküldtek postai úton.²²¹

Tardini válaszból kitetszik, hogy hasonló hírlevelet olasz nyelven az olasz püspökök, szerzetesrendek, plébániák is kaptak Csehszlovákiából, sőt, ezzel kapcsolatban egy cikk is megjelent a római vikariátus Információs Közlönyé-

219 Uo. ff. 367–368. Az erre adott rövid válaszlevél Domenico Tardinitől, melyben megköszönte az információt, 1952. április 11-én kelt: uo. f. 369r.

220 AAV – Archivio Apostolico Vaticano, Vatikán, Arch. Nunz. Vienna, Giovanni Dellepiane, busta 77, fasc. 6.5 (Pos. XIII-B-20), ff. 420r: a burgenlandi apostoli kormányzó 1956. május 2-ai levele Giovanni Dellepiane nunciának. Melléklete, a német nyelven írt körlevél: ff. 421r-430v. Az apostoli kormányzó 1956. május 1-én a nunciatúra titkárnak Cesare Zacchinak azt írja, hogy azért lehet német nyelven, hogy külföldön jobban megértsék, tehát propagandisztikus célzata lehet a kibocsátásának. Uo. f. 432r.

221 Uo. f. 435r (az 1956. június 16-ai levél fogalmazványa).

ben. Ebben megállapították, hogy az egyház szabadsága ebben a népköztársaságban, akárcsak a többiben, beszűkült, speciális kommunista tisztviselők ellenőrzik a papság pártnak megfelelő magatartását és a laikusok templomba járását. A püspöki kar is el van nyomva, a néhány névlegesen szabad püspököt a kultuszokért felelős kormányhivatal²²² által odaállított „általános helynökök” segítik munkájában, illetve az egyházmegyei kúriák is ugyanezen hivatal által kiküldött laikus tisztviselők közvetlen felügyelete alatt állnak, akik urukként viselkednek. A szerzeteseket szétszórják vagy internálják, a katolikus sajtót, a Katolikus Akciót és a kormányzati szervezeteket már jó ideje elnyomják. Mindeközben az iskolákban, a pártszervezetekben, a sajtóban, a rádióban és a moziban az ateista propaganda uralkodik.²²³ Mindezek ellenére a kommunista hatóságok azt akarják elhithetni az emberekkel, hogy az országban tökéletes vallásszabadság uralkodik, és külföldön aktívan propagálják ezt.²²⁴

Egy harmadik példa: Varga Béla emigrált pap, a Nemzetgyűlés egykori elnökének²²⁵ esete, aki 1947 júliusában járt Svájcban és beszélt Paolo Bertolival, a berni nunciatúra első tanácsosával²²⁶. A Vatikán kommunizmussal kapcsos-

222 Itt vélhetően a Szlovák Egyházügyi Hivatalra utalhatott az Információs Közlöny, melyet 1949-ben állítottak fel. Vö. Róbert Letz: *Az állami egyházpolitika Szlovákiában 1948–1989 között*, In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után. – Konfessie, cirkevná politika, identita na Slovensku a v Madarsku po roku 1945*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2008. 118.

223 AAV – Archivio Apostolico Vaticano, Vatikán, Arch. Nunz. Vienna, Giovanni Dellepiane, busta 77, fasc. 6.5 f. 437r.

224 A közlöny két verziója is megtalálható a bécsi nunciatúra iratanyagában. A f. 439r alatti verzióban az szerepel, hogy többféle nyelven is kiadták a nagyszombati hírlevelet, franciául, olaszul, németül, stb. A nuncius a vikariátus közlönyét szétküldte tájékoztatás céljából az osztrák püspököknek. Uo. f. 438r.

225 1946. február 7-étől volt a nemzetgyűlés elnöke, 1947. június 2-án távozott Magyarországról, tisztségéről azonban nem mondott le. Nem sokkal később, június 26-án a kormány megfosztotta állampolgárságától és 1948-ban vagyonát is elkobozták. Vö. Vida István (főszerkesztő): *Az 1945. évi november 29-re Budapestre összehívott Nemzetgyűlés almanachja*. 1945. november 29.–1947. július 25. Budapest, a Magyar Országgyűlés kiadása, 1999. 637.; Szűcs László (szerk.): *Dimnyés Lajos első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1947. június 2. - szeptember 19.* Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2000. 273.

226 1946-tól 1952-ig volt a nunciatúra tanácsosa. Vö. Laura Gagliardi–Carlo Piacentini: *Archivio della Nunziatura Apostolica in Svizzera (an. 1935–1953)*. *Indice 1225A*. Città del Vaticano, 2020. 1.

latos véleményéről érdeklődött, Rómába szeretett volna menni személyesen informálni a pápát, ill. emigrált magyar politikusok meghívására Amerikában folytatni az ellenállást. Intelligens és rátermett ember benyomását keltette, habár a tanácsos szerint németül nem a legjobban tudott.²²⁷

A nunciatúrák iratanyagán kívül érdekesek az egyes kongregációk iratanyagai. Ezek is többnyire a Vatikáni Apostoli Levéltárban találhatóak, kivéve, ha az adott dikasztérium vagy utódszerve levéltárának részét képezik. Igaz, még nem mindegyik kutatható, soknak nem készült el ugyanis az áttekintő jegyzéke. Érdekes lehet számunkra a Zsinati, illetve Konzisztoriális Kongregáció anyaga. Előbbiben található a XVI. századtól 1908-ig, utóbbiban található 1909-től az ad limina jelentések.²²⁸ Szomorú képet fest például a nagyszombati kormányzó a katolikus hitoktatás állapotáról az 1948-as ad limina jelentésében: az állam elnyomta a katolikus ifjúsági egyesületeket, a fiataloknak kötelező belépniük a Szlovák Ifjúsági Szövetségbe, amely bár az alapszabály szerint politika felett áll,²²⁹ a gyakorlatban mégis a kommunista párt által ellenőrzött és igyekszik materialista szellemmel átítatni a fiatalokat. Ez az egyesület szervezi az ún. közmunkákat vasárnap és ünnepnapokon, így sokan a szentmisét is kihagyják. Ennek elkerülésére nagyobb városokban már kora reggel vagy este is tartanak szentmisét. Akik egyetemi tanulmányokat szeretnének folytatni, azokat arra kötelezik, hogy a kommunista párt tagjai legyenek. Ha ezt nem teszik, nem folytathatják tanulmányaikat vagy akár munkatáborba is kerülhetnek. A kommunista ideológiát, munkamódszert minden iskolába bevezetik. Sokan félelemből nem mernek felszólalni a marxizmus tanai ellen. Az igazi katekétának azonban fel kell lépnie a kommunizmus hamis tanai ellen, ha a diákok rákérdeznek. Ez viszont az iskolából a kitiltását eredményezheti.

227 AAV – Archivio Apostolico Vaticano, Vatikán, Arch. Nunz. Svizzera, busta 225, fasc. 633.

228 Luciano Cipriani–Alfredo Tuzi (szerk.), Vanessa Ferretti (átdolgozta és felülvizsgálta): *Congregazione Concistoriale, Relationes Dioecesium, Cappellani Militari, Vescovo dell'esercito e dell'armata. Indice 1169A*. Città del Vaticano, 2015, Bevezetés (oldalszám nélkül).

229 1945. július 16-ai értekezleten állapodtak meg az ifjúság vallásos egyesületei feloszlásáról. Nem sokkal később augusztus 6-án a Belügyi Megbízotti Hivatal megszüntette a Katolikus Ifjúsági Egyesületet, valamint az Evangélikus Ifjúsági Egyesületet. Bővebben lásd: Ivan A. Petranský: *Egyházpolitika Szlovákiában 1945–1948 között*, In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás...i.m.* 34.

Minden iskola állami, a hitoktatás azonban az Egyház felügyelete alá tartozik. Előfordult, hogy nem szlovák nyelven tartották a hitoktatást, így kizárták őket az állam által elismert hitoktatók sorából. Azonban megszületett a törvény, amely a magyaroknak visszaadja a jogot az iskolákhoz, így van remény.²³⁰ Elszórtan egy-egy hagyatékban, egyéb eseményhez kötődő fondokban is lehet magyar vonatkozás. Például XII. Pius pápa külön fond alatt itt őrzött iratanyagában – melyhez ebben az évben jelent meg áttekintő inventárium²³¹ – találunk egy 1948-as, német nyelven készült leírást az általános csehszlovák helyzetről, benne a magyar egyházközségek lelkipásztori ellátásáról. A dokumentum szerzője nem ismert. Többek között azt állítja, hogy több száz magyar papot utasítottak ki, és Jozef Straka pap, egyházi ügyekért felelős referens, aki hivatalosan a kommunista párt tagja volt, azt a tervet készítette, hogy az összes magyar papot távolítsák el a plébániákról, amíg a lakosok ott maradnak. Az egyházi hatóságoknak azonban ezt a forrás íródásáig nagyjából sikerült megakadályozniuk, azzal az indokkal, hogy a magyar kisebbséggel nem lehetett rosszabbul bánni, mint a német kisebbséggel, amely esetben a kitelepítésig megtarthatták a lelkipásztorok az állásukat.²³² Érdekes egybefonódása a felekezeti és nemzetiségi együttélésnek a szerb nemzetiségű Budapesten élő, magát magyarnak valló, nevét is magyarosító

230 AAV – Archivio Apostolico Vaticano, Vatikán, Congr. Concist. Relat. Dioec. 891. 1948-as ad limina jelentés, 49–51. 1948. szeptember 30-án kormányhatározat rendelkezett arról, hogy Szlovákiában a magyar nemzetiségű gyermekek magyar oktatásban részesülhetnek. (Popély Árpád [szerk.]: *Iratok a csehszlovákiai magyarság 1948-1956 közötti történetéhez I. Válogatás a csehszlovák állami és pártszervek magyar kisebbséggel kapcsolatos dokumentumaiból – Spisy k dejinám MaČarov v Československu v rokoč 1948–1956 I. Výber z dokumentov československých štátnych a stranických orgánov o maČarskej menšine*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2008. 71–72 és 125–126.) 1948. október 12-én pedig az Oktatásügyi Megbízotti Hivatal elfogadta, hogy ahol legalább 30 tanköteles magyar gyermek szülője kéri, engedélyezzék magyar osztályok nyitását, azonban „reszlovakizált” szülők gyermekei nem járhattak ilyen osztályokba. Vö. Popély Árpád: *A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006. 152.

231 Giovanni Coco (összeállította): *Le „carte” di Pio XII oltre il mito. Eugenio Pacelli nelle sue carte personali. Cenni storici e Inventario*. Città del Vaticano, Archivio Apostolico Vaticano, 2023.

232 AAV – Archivio Apostolico Vaticano, Vatikán, Carte Pio XII, Affari Ordinari, busta 3, fasc. 13. ff. 1–24. 1948 májusában készült német nyelvű, csehszlovákiai egyházi-vallási helyzetjelentés.

ortodox kereskedő Nagykovácsy Milenkó, aki segíteni akart a bombakárosultaknak, így 1 millió pengő értékben békebeli minőségben ajánlott fel árut nekik. Ugyanő 1952-ben Altmünster am Traunsee-ből – ahová menekült – segílyt kért XII. Piustól.²³³

A Vatikáni Apostoli Levéltárban az államtitkárság első szekciójának anyagában is találunk egy-egy adalékot a papság és a hívek szenvedéséhez mind a II. világháború előtt, mind a kommunizmus alatt. 1938-ig iktató- és mutatókönyvek is a kutató rendelkezésére állnak, azonban azt követően mindössze utólag összeállított jegyzékek, melyeket bizonyos címek köré csoportosítottak. Például előfordult, hogy az USA-ba emigrált magyar, Székely Paolina végrendelkezett két korábban magyarországi, majd Csehszlovákiába került templom, Melléte és Kecső javára 1955-ben – viszont az összeg eljuttatása igen nehéznek bizonyult: az államtitkárság azt javasolta, hogy vegyenek belőle a plébániának szükséges liturgikus tárgyakat.²³⁴

2. Pápai Államtitkárság Történeti Levéltára

A levéltárban a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának 1814-es létrehozásától keletkezett, illetve beérkező iratai, különféle nemzetközi szervezetek iratai és hagyatékok találhatók.²³⁵ Közülük a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja fondban számos nunciusi jelentést találunk, köztük politikai, püspökkinevezésekkel kapcsolatos, gazdasági, sajtó, lelkipásztori tematikájúakat. Ezek azért jelentősek mivel az Apostoli Szentszék adott országba küldött képviselője szűrőjén keresztül láthatjuk a helyi katolikus egyházat, az adott kor közéleti szereplőit, az adott ország közéleti-politikai eseményeit. Ezen kívül például több pro memoriát – melyben egy adott állam, hivatalos szerv, közéleti személyiség, egy főpap, lelkipásztor vagy több lelkipásztor fejti

233 AAV – Archivio Apostolico Vaticano, Vatikán, Carte Pio XII, Affari Ordinari, busta 7, fasc. 16, ff. 1-4. Maga a pápának írt német nyelvű levél 1952. január 24-én kelt, uo. f. 1r. 1944-es adományáról magyar nyelven újsághír fényképekkel: uo. f. 4v

234 AAV– Archivio Apostolico Vaticano, Vatikán, Segr. Stato, Titoli (1936-2005), Anno 1950-SGG., Titolo: Privati, pos. 7006. ff. 1–12.

235 Bővebben lásd: https://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/sezione-rapporti-stati/archivio-storico/fondi/fondi_it.html - letöltés dátuma: 2023. december 12. A fentiekben a levéltár nevének rövid változatát használom.

ki hosszabban a véleményét érvekkel alátámasztva –, szóbeli jegyzéket²³⁶ is találunk itt. Másfelől államtitkársági levélfogalmazványokat, feljegyzéseket is őriz ez a fond. Ezek rálátást adnak arra, hogy milyen változatokon keresztül született meg egy levél, esetleg hogyan formálódott az Apostoli Szentszék álláspontja, továbbá az államtitkársági feljegyzésekből tájékozódhatunk egy-egy a Pápai Államtitkárságot felkereső személlyel folytatott beszélgetésekről vagy ráláthatunk azokra a körülményekre, amelyek egy adott döntés alapját adták.²³⁷

A fond jelenleg kutatható része öt korszakra oszlik, melyből az ötödik, XII. Pius pontifikátusa idején keletkezett dokumentumokat további két részre osztották: 1939–1948-as és 1949–1958-as periódusra. Ezen belül külön sorozatok vannak, például Ungheria, Austria, Romania, Cecoslovacchia, Jugoslavia. Ahogy a nunciatúránál, itt is érdemes – különösen a II. világháború után – nem csak ezeket a sorozatokat tanulmányozni, ha magyar vonatkozású anyagokat gyűjtünk, hanem egy sokkal szélesebb körű látásmóddal közelíteni. A sorozatok positiókra oszlanak: némely cím több országnál is előfordul – mint például: Razzismo, Minoranze, Chiese ortodosse etc., némely egyedi. A positiók fasciculusokra oszlanak. Egy adott témakört érdemes nem kizárólag egy positio alapján, hanem szélesebb kontextusban megközelíteni, feltárva az előzményeket, esetleges következményeket is, és együtt tanulmányozni a kapcsolódó helyi (szlovákiai, romániai, stb.) és magyarországi levéltárak iratanyagával.

E fondból a Cecoslovacchia sorozatból hoztam egy II. világháború idején tomboló zsidógyűlölethez kapcsolódó példát. 1943-ra ugyanis Szlovákiában mindössze 20 ezer zsidó származású személy maradt, akik közül 8 ezer fő megkeresztelt volt. Közülük 2662 fő élvezett a törvény erejénél fogva akkor mentességet a deportálások alól vegyes házasság vagy egyéb ok miatt.²³⁸ Ugyan-

236 A diplomáciai hivatalos levelezés egyik formája, egyes szám harmadik személyben, a korszakban általában franciául, jogi nyelven írt, rövidebb terjedelmű közlés. Bővebben lásd: Hajdu Gyula (szerk.): *Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon*. 2. teljesen átdolgozott kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967, 192; Kovács Lajos Péter (felelős kiadó): *Diplomáciai lexikon. A nemzetközi kapcsolatok kézikönyve*. Debrecen, Éghajlat, 2018, 620–621.

237 Bővebben lásd: Tóth Krisztina: *A magyar egyháztörténet-írás 20. századi vatikáni forrásai*, i.m.

238 ASRS – Archivio Storico della Segreteria di Stato – Sezione per i Rapporti con

akkor Alexander Mach belügyminiszter²³⁹ a Hlinka-Gárda parancsnokainak mondott rózsahegy-i beszédében 1943. február 7-én kijelentette, hogy újraindul a zsidók elszállítása, köztük számos keresztényé is, hiszen Hlinkát idézve kijelentette: „a zsidó akkor is zsidó marad, ha ezer püspök megkereszteli”.²⁴⁰ Slachta Margit tudomást szerzett erről és azonnal Rómába utazott, hogy az ott tartózkodó Francis Joseph Spellmann New York-i érsek²⁴¹ közbenjárását kérje és azt remélte, a pápának is beszámolhat a kialakult helyzetről. Március 5-én járt az államtitkárságon és ott átadta pro-memoriáját, melyet később, március 8-án a deportálás módját, kegyetlenségét részletező irattal egészített ki.²⁴² A Vatikán ekkor már más forrásból is értesült a tervezett deportálásokról – elsőként február 26-án a budapesti apostoli nunciustól –, amely levél március 2-án már biztosan az államtitkárságon volt.²⁴³ Mégis csak négy nap múlva, március 6-án utasították Giuseppe Burziót a Szentszék szlovákiai ügyvivőjét²⁴⁴, hogy ha a hírek igaznak bizonyulnak, tegye meg a szükséges lépéseket a kormánynál a megmentésük érdekében.²⁴⁵ Slachta Margit március 5-ei levele tehát hozzájárult ahhoz, hogy a Pápai Államtitkárság kiadta ezt az utasítást. Sőt, bár Burzio szlovákiai szentszéki ügyvivő ekkor még nem tartotta szükségesnek a beavatkozást, később, amikor igen, a március 6-án megfogalmazott államtitkársági utasítás nyomán járt el és kapott április 7-re időpontot

gli Stati e le Organizzazioni Internazionali, Vatikán, AA.EE.SS. Pio XII, parte I, Cecoslovacchia, Pos. 175, fasc. ff. 613–647: f. 642.

239 1940-től 1945-ig volt Szlovákia belügyminisztere.

240 Vö. ASRS – Archivio Storico della Segreteria di Stato – Sezione per i Rapporti con gli Stati e le Organizzazioni Internazionali, Vatikán, AA.EE.SS. Pio XII, parte I, Cecoslovacchia, Pos. 175, ff. 613–647: f. 637r.

241 Spellman 1939–1967-ig volt New York érseke. Vö. Gerald P. Fogarty: Archbishop Francis J. Spellman's Visit to Wartime Rome. In: *The Catholic Historical Review*, 2014. C. évfolyam. 1. sz. 72–96: 73.

242 ASRS – Archivio Storico della Segreteria di Stato – Sezione per i Rapporti con gli Stati e le Organizzazioni Internazionali, Vatikán, AA.EE.SS. Pio XII, parte I, Cecoslovacchia, Pos. 175, ff. 592–612: 601–603, 606–610.

243 Vö. Vö. ASRS – Archivio Storico della Segreteria di Stato – Sezione per i Rapporti con gli Stati e le Organizzazioni Internazionali, Vatikán, AA.EE.SS. Pio XII, parte I, Cecoslovacchia, Pos. 175, ff. 582–591: f. 587.

244 Burzio 1940-től 1945-ig volt az Apostoli Szentszék szlovákiai ügyvivője.

245 ASRS – Archivio Storico della Segreteria di Stato – Sezione per i Rapporti con gli Stati e le Organizzazioni Internazionali, Vatikán, AA.EE.SS. Pio XII, parte I, Cecoslovacchia, Pos. 175, ff. 582–591: ff. 585r és 588r.

a külügyminisztertől. S bár őt nem sikerült meggyőznie, a Minisztertanács végül a deportálások felfüggesztése mellett foglalt állást.²⁴⁶ Ezek nyomán kijelenthetjük, hogy Slachta Margit erőfeszítései hozzájárultak a felvidéki zsidó származású emberek, köztük sok keresztény megmentéséhez.²⁴⁷

Egy másik érdekes példa az Ungheria fondból a szintén XII. Pius pápa pontifikátusa idején keletkezett dokumentumok a fehér vértanú Mindszenty Józsefről, melyek arra a kérdésre adnak választ, hogy milyen információi voltak az Apostoli Szentszéknek az ő fogságáról és kik voltak az informátorai. Köztük megtalálható édesanyja, özv. Pehm Jánosné 1952. március 8-án írt levele, melyet egy amerikai hölgynek küldött, aki továbbította azt Zágon Józsefnek, aki behozta a Pápai Államtitkárságra²⁴⁸ –, illetve az őt a börtönbe elkísérő és szavait lejegyző Vecsey József szombathelyi egyházmegyes pap²⁴⁹ jelentésére, amelyet a svájci (berni) nuncius juttatott el 1952. július 11-én Rómába.²⁵⁰ Tehát mindegyik kerülőúton jutott el Rómába (ez rámutat, hogy néha érdemes nem feltétlenül csak az adott országnévvel fémjelzett sorozatot átnézni, mivel másutt is előbukkanhatnak kapcsolódó anyagok). Már a Mindszenty édesanyja levelében leírtak is nagyon megindítóak, különösen a következő sorokból tudatosul bennünk, hogy itt nem csak egy nemzet és a primás, de egy édesanya tragédiájáról, kettős mártíromságról is szó van: „Én is azt mondhatom, hogy osztozok a mártírok sorsában fiammal együtt, aki talán soha többé nem

246 ASRS – Archivio Storico della Segreteria di Stato – Sezione per i Rapporti con gli Stati e le Organizzazioni Internazionali, Vatikán, AA.EE.SS. Pio XII, parte I, Cecoslovacchia, Pos. 175, ff. 648–666; ff. 649–652.

247 Erről részletesen írtam: Tóth Krisztina: Slachta Margit megoldási stratégiái a kor válságtüneteire szentszéki levéltári források nyomán, In: *Járatlan utakon a Lélek vezetésével. Tanulmányok a Szociális Testvérek Társasága magyarországi történetéből.* Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 2023. 133–157.

248 ASRS – Archivio Storico della Segreteria di Stato – Sezione per i Rapporti con gli Stati e le Organizzazioni Internazionali, Vatikán, AA.EE.SS. Pio XII, parte II, Ungheria, pos. 150, ff. 2–4.

249 Vecsey Józsefet 1938-ban szentelték pappá. (vö. *Schematismus venerabilis cleri Dioecesis Sabariensis pro anno Domini 1947.* Sabariae, Typis S.A.Martineum, 1947, 157.) Külön kötetet is kiadott: *Emlékezés Mindszenty bíboros édesanyjára* címmel. Sankt Gallen, 1970.

250 A nuncius jelentése: ASRS – Archivio Storico della Segreteria di Stato – Sezione per i Rapporti con gli Stati e le Organizzazioni Internazionali, Vatikán, AA.EE.SS. Pio XII, parte II, Ungheria, pos. 150, ff. 21–24. A kapcsolódó államtitkársági feljegyzés: uo. ff. 25–28.

lesz szabad.”²⁵¹ Vecsey és a berni nuncius leírásából pedig egy komplex képet alkothatunk Mindszenty egészségi állapotáról, édesanyjával a kapcsolattartásáról. 1949-ben a primás állapota látványosan romlott, úgy tűnt, hogy a kormány azt szeretne volna, ha mielőbb meghal a rácsok mögött. Később Grósz József kalocsai érsek és a püspöki kar akkori elnöke megpróbált közbenjárni érte és édesanyja felajánlotta az orvosi költségek fedezését. 1949 őszétől 1950 májusáig semmi biztosat nem lehetett róla tudni, júniusban látogathatta meg újra édesanyja a váci börtönben. Egyben Dudás Miklós hajdúdorogi püspök is, aki meggyóntatta és tájékoztatta az egyházi állapotokról (a dokumentumból több mártír pap sorsa is felsejlik előttünk). 1950 novemberében Mindszenty édesanyjával közölte, hogy nem szükségesek meleg holmik, fűtött szobában alszik. Beresztóczy Miklóssal az esztergomi főegyházmegye akkor megválasztott főkáptalani helynökével is találkozni szeretett volna, de ez nem valósult meg. 1952 áprilisában édesanyja ismét jó egészségben találta.²⁵²

Számos addig ismeretlen forrás vált kutathatóvá 2022 nyarán, amikor az Ebrei fondot elérhetővé tették ugyanebben a levéltárban a kutatók számára. Az ebben található magyar anyagok feltárásán több intézménnyel, egy magyar kutatócsoporttal dolgozunk együtt, a munkát levéltári delegátusként én koordinálom. A levelekből számos megindító egyéni sors rajzolódik ki, illetve a Szentszéknek az az igyekezete, hogy minél több életet igyekezzen megmenteni, a bajbajutottakon segíteni.²⁵³

Végül, ha 20. századi magyar anyagot keresünk, érdemes belenézni a különféle hagyatékokba is, Agostino Casaroli hagyatékában például Magyarország és az Apostoli Szentszék 1960-as 1970-es, ill. 1980-as évekbeli kapcsolatára vonatkozóan találunk számos értékes forrást.²⁵⁴

251 Vö. ASRS – Archivio Storico della Segreteria di Stato – Sezione per i Rapporti con gli Stati e le Organizzazioni Internazionali, Vatikán, AA.EE.SS. Pio XII, parte II, Ungheria, pos. 150, ff. 2–4: 2, 3.

252 ASRS – Archivio Storico della Segreteria di Stato – Sezione per i Rapporti con gli Stati e le Organizzazioni Internazionali, Vatikán, AA.EE.SS. Ungheria, Parte II, pos. 150, fasc. 19–47: 23.

253 https://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/sezione-rapporti-stati/archivio-storico/serie-ebrei/serie-ebrei_it.html - letöltés dátuma: 2023. december 12. A kutatásaink eredményét több fórumon ismertetni fogjuk.

254 ASRS – Archivio Storico della Segreteria di Stato – Sezione per i Rapporti con gli Stati e le Organizzazioni Internazionali, Vatikán, Spogli, Card. Agostino Casaroli, Pos. 61–64 (a Szentszék és Magyarország kapcsolata:1959–1964, 1964, 1967–1995,

Összegezve az elmondottakat: a vatikáni levéltárakban rendkívül szerteágazó azoknak a fondoknak a száma, ahol 20. századi magyar anyag előfordulása lehetséges. Ezekben belül tanulmányomban a hangsúlyt a legutóbb megnyitott iratanyagban rejlő lehetőségekre helyeztem, amelynek feltárása Magyarország és az Apostoli Szentszék, illetve a magyarok és az Apostoli Szentszék második világháború alatti és utáni kapcsolatához nyújt értékes adalékokat. A Felvidékkal, Kárpátaljával kapcsolatos iratanyag, amint a fentiekben körvonalaztam, különösen a II. világháború előttre vonatkozóan gazdag, 1945 után némileg hiányosabb, de a Pápai Államtitkárságon őrzött bejövő levelezés, illetve különféle szentszéki képviselők iratanyagában található szórványanyag ezt ellensúlyozza. Mint a fenti példák alátámasztják, kiválóan kirajzolódnak belőlük a kommunizmus hozzáállása az egyházhoz, a hitük mellett kitartó, annak védelmében felszólaló világiakat és egyháziakat ért sérelmek, üldözésük, szenvedéseik, illetve a *modus vivendi*, vagy inkább: a *modus non moriendi* módzatai. Mindenképpen érdemes tehát a hazai iratanyag mellett a vatikáni forrásokat is tanulmányozni és azokkal együtt alakítani ki egy teljesebb képet.

1978–1980; pos. 65–71 (Csehszlovákia és Magyarország, illetve újságkivágások: 1932–1963, 1963–1965, 1965–1968, 1968–1974, 1971–1975, 1975–1996, az újságkivágások: 1951–1988), A hagyatékból számos dokumentumot publikált: Giovanni Barberini (szerk.): *La politica del dialogo. Le Carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana*. Bologna, Il Mulino, 2009.

Selye János Egyetem
Református Teológiai Kar

Hitvalló egyház magyar mártírjai II.
Maďarskí mučeníci Vyznávajúcej cirkvi II.

Szerkesztő / Redaktor:

PaedDr. Petheő Attila, PhD., SZTE JGYPK, Szakképzési, Felnőttképzési
és Tudásmenedzsment Intézet mb.főiskolai docens;
Mgr. Tömösközi Ferenc, PhD., a Selye János Egyetem Református
Teológiai Kara Történeti Tudományok Tanszékének oktatója

Szakmai lektor / Odborný lektor:

Pető Bálint, PhD., Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula
Pedagógusképző Kar, Mozgóképkultúra Tanszék

Kiadó / Vydavateľ: Selye János Egyetem / Univerzita J. Selyeho
Nyomda / Tlačiareň: DMC, s.r.o.
Nyomdai előkészítés / Tlačová príprava: Networkx s.r.o.

Nyomtatott példányszám / Počet výtlačkov: 110
Kiadás éve / Rok vydania: 2023
Első kiadás / Prvé vydanie

ISBN 978-80-8122-487-4